

Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών
Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Δημόσια Ιστορία»

Διπλωματική Εργασία
Φυλακές, γήπεδο και προσφυγιά: Η Λεωφόρος Αλεξάνδρας.

Δέσποινα Κούβαρη

Επιβλέπων καθηγητής: Γιάννης Γιαννιτσιώτης

Αθήνα, Ιανουάριος 2023

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία της φοιτήτριας Δέσποινας Κούβαρη που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Φυλακές, γήπεδο και προσφυγιά: Η Λεωφόρος Αλεξάνδρας.

Δέσποινα Κούβαρη

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:

Γιάννη Γιαννιτσιώτης

Συντονιστής ΣΕΠ- ΘΕ ΔΙΣ55

Επίκουρος καθηγητής Πανεπιστημίου
Αιγαίου

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής:

Αλέξανδρος Τενεκετζής

«Ιδιότητα & Ίδρυμα Υπαγωγής»

Αθήνα, Ιανουάριος 2023

Ευχαριστίες

Αρχικά θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Γιαννιτσιώτη για την στήριξη και βοήθεια που μου προσέφερε για την εκπόνηση της εργασίας μου. Επίσης, ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στον σύντροφό μου, σε όλους τους φίλους και την οικογένεια μου που με βοήθησαν ο καθένας με τον δικό του μοναδικό τρόπο. Ακόμα, ευχαριστώ πολύ τους πληροφορητές μου, που μου πρόσφεραν με χαρά, τον χρόνο και την καλή τους διάθεση για να πραγματοποιήσουμε τις συνεντεύξεις. Τέλος, ιδιαίτερα ευχαριστώ τον Γιάννη Δημόπουλο που μου προσέφερε απλόχερα τις γνώσεις του και με την βοήθειά του και τις καίριες παρατηρήσεις του κατάφερα να ολοκληρώσω την εργασία αυτή.

Περίληψη

Αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι η ιστορία της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, στην Αθήνα, μέσα και από τις αφηγήσεις των κατοίκων της. Η Λεωφόρος Αλεξάνδρας χαράσσεται πριν από περίπου 130 χρόνια και έχει πλούσια ιστορία. Ερευνούμε την εξέλιξη, όχι μόνο του ίδιου του δρόμου, αλλά και ολόκληρης της περιοχής μέσα στα χρόνια, από την χάραξή της έως και σήμερα. Όμως, πέρα από τις πολεοδομικές και αρχιτεκτονικές, κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις που συντελέστηκαν όλα αυτά τα χρόνια, η Λεωφόρος Αλεξάνδρας έχει να μας αφηγηθεί και τις ιστορίες των κατοίκων της. Μέσα από το ιστορικό πλαίσιο και τις προφορικές αφηγήσεις έξι πληροφορητών/κατοίκων της λεωφόρου προσπαθούμε να ερευνήσουμε πως συγκροτείται η εικόνα της Αλεξάνδρας, από την δεκαετία του 1960 μέχρι σήμερα. Υιοθετούμε την τυπολογία του πολεοδόμου Kevin Lynch και μελετάμε της Αλεξάνδρας με βάση τα πέντε στοιχεία που συγκροτούν την εικόνα της πόλης, σύμφωνα με τον ίδιο. Μελετάμε την Λεωφόρο Αλεξάνδρας, ως προς τις γειτονιές της (districts), ως προς τα τοπόσημά της (landmarks), όπως το γήπεδο του Παναθηναϊκού, τις Φυλακές Αβέρωφ και τις προσφυγικές πολυκατοικίες και ως προς τα μέρη που ήταν με διαφορετικό τρόπο το καθένα, εστίες συσσώρευσης κόσμου (nodes) όπως είναι τα πάρκα, οι πλατείες της αλλά και τα διάφορα στέκια διασκέδασης. Τέλος, την μελετάμε ως διαδρομή (path) μέσα από τις υποδομές της, την συγκοινωνία και την κίνηση αλλά και ως όριο (edge) κυρίως λόγω του μεγέθους της και της λειτουργία της ως σύνορο για τις γειτονιές, γεγονός που αναδεικνύεται, υποσυνείδητα ή μη, από τους πληροφορητές.

Λέξεις – Κλειδιά

Λεωφόρος Αλεξάνδρας, γήπεδο Παναθηναϊκού, Πεδίον του Άρεως, προσφυγικοί συνοικισμοί, Φυλακές Αβέρωφ, Kevin Lynch

Prison, football and refugees: The story of Alexandra's Avenue

Despoina Kouvari

Abstract

The aim of this thesis is to explore the history of Alexandra's Avenue (Athens, Greece), inter alia, from the perspective of the residents. Laid out about 130 years ago, Alexandra's Avenue boasts rich history. In this framework, the research focuses on the historical development of the road and its surroundings. Its story embodies the urban planning, the architecture, the social, political, and economic shifts that took place over the past years, but, significantly, it fuses with the stories of the residents. In the light of the historical context and the oral narratives of six informants/residents of the area, this study is intended to investigate how the image of Alexandra's Avenue has been formed since the 1960s. Our research approach adopts the five-fold typology that was introduced by Kevin Lynch to classify elements that constitute the city image. Namely, Alexandra's Avenue is studied in terms of districts, landmarks, such as Panathinaikos Stadium, Averof Prison, and the refugee apartment blocks, and nodes, i.e., focal or gathering points in the city, such as parks, squares, and entertainment venues. It is also studied as a path in terms of its infrastructure, public transport, and traffic, and as an edge, mainly on the grounds of its size and the implicit assumption that it is functioning as a border of the neighborhoods.

Keywords

Alexandra's Avenue, Kevin Lynch, Averof Prison, Panathinaikos Football Stadium, refugee apartment blocks, Champ de Mars (Campus Martius)

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	v
Abstract	vi
Περιεχόμενα	vii
Οι Πηγές.....	viii
Κατάλογος Εικόνων	ix
Συντομογραφίες & Ακρωνύμια.....	x
1. Εισαγωγή.....	1
2. Θεωρία και μεθοδολογία.....	3
2.1 Ο δημόσιος αστικός χώρος και ο δρόμος.....	3
2.2 Χώρος και μνήμη και η εικόνα της πόλης.	5
3. Η Λεωφόρος Αλεξάνδρας	10
3.1 Ο σχεδιασμός και η χάραξη της λεωφόρου	10
3.2 Ονοματοδοσία	12
3.3 Αρχιτεκτονική και Πολεοδομική εξέλιξη.....	13
3.4 Συγκοινωνία.....	15
3.5 Συνοικίες.....	17
4. Η εικόνα της Λεωφόρου Αλεξάνδρας.....	21
4.1 Περιοχές (Districts)	21
4.1.1 Συνοικίες και Κοινωνική Διαστρωμάτωση.....	21
4.1.2 Τα μαρμαράδικα.....	24
4.2 Κόμβοι (Nodes)	27
4.2.1 Πλατεία Αιγύπτου	27
4.2.2 Πάρκο Αργεντινής Δημοκρατίας	29
4.2.3 Πεδίον του Άρεως	31
4.2.4 Σινεμά, θέατρα και κέντρα.....	37
4.3 Διαδρομές και Όρια (Paths & Edges).....	43
4.3.1 Η Λεωφόρος Αλεξάνδρας ως διαδρομή (υποδομές, συγκοινωνία, κίνηση) .	43
4.3.2 Η Λεωφόρος Αλεξάνδρας ως όριο.....	48
4.4 Τοπόσημα (Landmarks).....	50
4.4.1 Γήπεδο.....	50
4.4.2 Φυλακές Αβέρωφ	57
4.4.3 Προσφυγικές Πολυκατοικίες	63
5. Συμπεράσματα	70
Βιβλιογραφία.....	73

Οι Πηγές

Η παρούσα μελέτη της Λεωφόρου Αλεξάνδρας βασίστηκε σε δευτερογενείς πηγές όπως έρευνες, μελέτες, βιβλία, χρονογραφήματα, άρθρα εφημερίδων, ντοκιμαντέρ αλλά και στις προφορικές συνεντεύξεις ανθρώπων που κατοικούν γύρω από την λεωφόρο. Θέλαμε να συνδυάσουμε τις προφορικές μαρτυρίες των κατοίκων της λεωφόρου μαζί με την αρχαιακή έρευνα για να μπορέσουμε να εξετάσουμε όχι μόνο το ιστορικό αφήγημα αλλά και αυτό των υποκειμένων του δρόμου. Εστίασαμε στις μνήμες των ανθρώπων αυτών, που κατοικούσαν και συνεχίζουν να κατοικούν στην λεωφόρο για να μάθουμε την ιστορία της από τα κάτω. Ένας δρόμος, εκτός από τις αποτυπώσεις και τις συνδηλώσεις του κυρίαρχου, έχει να μας αναδείξει και τις κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές σχέσεις των καθημερινών ανθρώπων της, των ανθρώπων της γειτονιάς.¹ Θέλαμε να μελετήσουμε πως οι ίδιοι οι κάτοικοι συγκροτούν την εικόνα της Λεωφόρου Αλεξάνδρας μέσα στα χρόνια, τι αναφέρουν και τι όχι, τι θυμούνται και τι ξεχνούν (σκόπιμα ή μη), πως το λένε και γιατί; Μαζί με το επίσημο αφήγημα, οι προφορικές συνεντεύξεις μας χαρίζουν μια ολοκληρωμένη θέαση της ιστορίας της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, που κατά ένα μεγάλο κομμάτι της ανήκουν οι ιστορίες των καθημερινών ανθρώπων που την χρησιμοποιούν.

Οι συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν ήταν 6. Ο κ. Σπύρος Φασούλας (83 ετών) πληροφορητής 1, που όσο ήταν μικρός πήγαινε κάθε Σαββατοκύριακο και έμενε στους θείους του Ιπποκράτους και Λεωφόρος Αλεξάνδρας γωνία. Η κ. Αγνή Κακαβούλια, πληροφορήτρια 2, από παλιά κάτοικος της Πανόρμου, αρκετά κοντά στην Λεωφόρο Αλεξάνδρας. Τον κ. Κωνσταντίνο Αλεξόπουλο (96 ετών), πληροφορητής 3, κάτοικο Αμπελοκήπων από την εφηβική του ηλικία. Τον κ. Κώστα Λουλούδη (70 ετών), πληροφορητής 4, επιχειρηματία μαγαζιού εστίασης επί της Λεωφόρου Αλεξάνδρας από το 1982. Τον κ. Δημήτρη Ευταξιοπούλο (68 ετών), πληροφορητής 5, κάτοικο των προσφυγικών πολυκατοικιών μέχρι και σήμερα και τέλος έναν ακόμα κύριο (63 ετών), πληροφορητής 6, που επιθυμεί να διαφυλάξει την ανωνυμία του, κάτοικο επί της Λεωφόρου Αλεξάνδρας από όταν γεννήθηκε. Όλες οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν με την μέθοδο της μαγνητοφώνησης σε μαγνητόφωνο και με την καταγραφή σημειώσεων.

¹ Δήμητρα Λαμπροπούλου, 'Πόλη, μνήμη και προφορική ιστορία.', στο *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου.*, επιμέλ. Ρίκη Βαν Μπουσχότεν κ.ά. (Αθήνα: Πλέθρον, 2016), 10.

Κατάλογος Εικόνων

Εικόνα 1: Λ. Αλεξάνδρας, αρχές 20 ^{ου} αιώνα.	11
Εικόνα 2: Το Λεωφορείο Νο 16, φωτογραφία του 1961 (δεξιά).	16
Εικόνα 3: Η πρώτη διοικητική διαίρεση των Αθηνών. Χάρτης 1908.	18
Εικόνα 4: Λ. Αλεξάνδρας 1959.	23
Εικόνα 5: Τα μαρμαράδικα επί της Λεωφόρου Αλεξάνδρας. 1955-1960.	25
Εικόνα 6: Δημοσίευμα της εφημερίδας <i>Αθηναϊκή</i> για τις πισίνες στην πλατεία Αιγύπτου (1935).	28
Εικόνα 7: Πεδίο του Άρεως 20/10/1939.	31
Εικόνα 8: Το ανάθεμα του Βενιζέλου στο Πεδίον του Άρεως, 1917.	32
Εικόνα 9: Το αναψυκτήριο Άλσος στο Πεδίο του Άρεως 1950.	35
Εικόνα 10: Διαφήμιση κιν/φου Αρζεντίνα 1963 και του κιν/φου Βερντέν.	40
Εικόνα 11: Σόνια Ζαχαροπλαστείο.	42
Εικόνα 12: Λεωφόρος Αλεξάνδρας και Ιπποκράτους τέλη δεκαετίας 1950.	46
Εικόνα 13: Γήπεδο Παναθηναϊκού δεκαετία 1930.	51
Εικόνα 14: Φυλακές Αβέρωφ αρχές 20 ^{ου} αιώνα.	58
Εικόνα 15: Λήψη μετά την ολοκλήρωση των πολυκατοικιών.	64
Εικόνα 16: Προσφυγικές πολυκατοικίες Λεωφόρου Αλεξάνδρας.	69

Συντομογραφίες & Ακρωνύμια

ΣτΕ	Συμβούλιο της Επικρατείας
ΠΑΟ	Παναθηναϊκός Αθλητικός Όμιλος
ΤΜΟ	Ταμείο Μόνιμων Οδοστρωμάτων
ΤΠΠ	Ταμείο Περίθαλψης Προσφύγων
ΠΓΣ	Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος
ΣΕΓ	Σωματείο Ελλήνων Γλυπτών
ΠΟΑ	Ποδοσφαιρικός Όμιλος Αθηνών
ΠΑΕ	Ποδοσφαιρική Ανώνυμη Εταιρεία
ΚΕΔ	Κτηματική Εταιρεία Δημοσίου
ΕΑΜ	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
ΕΛΑΣ	Ελληνικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Στρατός
ΤΕΟΟ	Τεχνική Εταιρεία Οδών και Οδοστρωμάτων
ΟΑΚΑ	Ολυμπιακό Αθλητικό Κέντρο Αθηνών
ΓΑΔΑ	Γενική Αστυνομική Διεύθυνση Αθηνών

1. Εισαγωγή

Κάθε γειτονιά της Αθήνας, έχει να διηγηθεί και να φανερώσει ιστορίες και πτυχές της καθημερινότητας τόσο διαφορετικές όσο και ίδιες μεταξύ τους. Η ποικιλομορφία αυτής της πόλης είτε σε επίπεδο δομών, είτε σε επίπεδο κοινωνίας και καθημερινότητας, οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό στον τρόπο με τον οποίο έχουν εγγραφεί στον χώρο αλλά και στους κατοίκους διάφορες πτυχές του παρελθόντος της. Η πόλη και κατ' επέκταση, η γειτονιά, ο δρόμος ή ακόμα και ένα συγκεκριμένο σημείο, είναι τόποι που εκφράζουν όλες αυτές τις αλλαγές μέσα στην πάροδο των χρόνων. Τόσο ο χώρος καθαυτός, μέσα από την αρχιτεκτονική και πολεοδομική του ανάπτυξη, όσο και ο ανθρώπινος παράγοντας, μέσα από τις διάφορες εκφάνσεις της ανθρώπινης δραστηριότητας σε καθημερινό επίπεδο, μας φανερώνουν τις ιστορικές, κοινωνικές και ιδεολογικές προεκτάσεις που διαμορφώνουν το συλλογικό και το χωρικό αλλά και την σχέση αυτών των δύο μεταξύ τους.²

Η πόλη, ως χώρος, φέρει το δικό της ξεχωριστό αποτύπωμα στη μνήμη (συλλογική ή ατομική) των ανθρώπων της. Οι άνθρωποι συγκροτούν την εικόνα της πόλης και αντιλαμβάνονται τις νοηματοδοτήσεις της, μέσα από τις ποικίλες αναπαραστάσεις της, που διαρθρώνονται από την εξουσία (αρχιτεκτονική μορφή, πολεοδομική ανάπτυξη, ονοματοδοσία, μνημεία κ.ά.) αλλά και μέσα από την δική τους βιωμένη εμπειρία στα πλαίσια μιας καθημερινής αισθητηριακής κυρίως προσέγγισης.³ Οι εμπειρίες των ανθρώπων διαμορφώνονται από τον χώρο και τις υλικότητές του αλλά και ο χώρος διαμορφώνεται μέσα από τις δράσεις και το καθημερινό βίωμα των ανθρώπων. Η εικόνα της πόλης που συγκροτείται, δεν είναι ούτε ενιαία ούτε σταθερή και εξαρτάται από τα νοήματα και τις χρήσεις του χώρου από τον άνθρωπο, ανάλογα με την εποχή, και τα κοινωνικά, πολιτισμικά, ιδεολογικά και ιστορικά επίδικα κάθε φορά.

² Γεώργιος Μ. Σαρηγιάννης, 'Η Χάρτα της Αθήνας και το ιστορικό της πλαίσιο (Α' & Β' Μέρος)', *greekarchitects.gr*, 12 Δεκεμβρίου 2010, στήλη: Αρχιτεκτονικές Ματιές, <https://www.greekarchitects.gr/gr/%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B9%CF%84%CE%B5%CE%BA%CF%84%CE%BF%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%B5%CF%82-%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%B5%CF%82/%CE%B7-%C2%AB%CF%87%CE%B1%CF%81%CF%84%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CE%B8%CE%B7%CE%BD%CE%B1%CF%83%CF%82%BB-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%84%CE%BF-%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CF%80%CE%BB%CE%B1%CE%AF%CF%83%CE%B9%CE%BF-a-%CE%BC%CE%AD%CF%81%CE%BF%CF%82-id3641> (Ημ. Πρόσβασης: 12/1/2023).

³ Γιάννης Γιαννιτσιώτης, 'Ο Άρης Βελουχιώτης επιστρέφει στη Λαμία. Διαμάχες γύρω από έναν μνημονικό τόπο.', στο *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού.*, στον συλλ. τόμο Κώστας Γιαννόπουλος και Γιάννης Γιαννιτσιώτης (Αθήνα: Έκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2010), 278.

Στην παρούσα εργασία αντικείμενο μελέτης είναι ο τρόπος με τον οποίο συγκροτείται η εικόνα της Λεωφόρου Αλεξάνδρας μέσα από τα ιστορικά στοιχεία και τις αφηγήσεις των κατοίκων της. Η μελέτη της Λεωφόρου Αλεξάνδρας βασίζεται στα πέντε στοιχεία της τυπολογίας του Αμερικάνου πολεοδόμου Kevin Lynch που ορίζει στο σύγγραμμά του *The image of the city*. Μέσα από αυτά τα στοιχεία, προσπαθούμε να αναδείξουμε τις ίδιες αλλά κυρίως τις διαφορετικές εικόνες που συγκροτούνται για την Λεωφόρο Αλεξάνδρας ανάλογα τον πληροφορητή, το σημείο που έμενε πάνω στον δρόμο, την ηλικία και το φύλο του, την ιδεολογική του ταυτότητα, την οικονομική του κατάσταση και την κοινωνική του θέση.

Η εύρεση και η επιλογή των πληροφορητών αποδείχθηκε μια εξαιρετικά δύσκολη διαδικασία. Στόχος μας ήταν να βρεθούν πληροφορητές μεγαλύτερης ηλικίας ώστε να έχουν δει και να έχουν βιώσει αρκετές από τις αλλαγές που συντελέστηκαν στην Λεωφόρο Αλεξάνδρας κατά την διάρκεια των χρόνων. Όμως, τα στενά χρονικά όρια εκπόνησης της εργασίας ήταν ένας λόγος που περιόρισε αρκετά το πλήθος των πληροφορητών μας, το οποίο ναι μεν, είναι μικρό αλλά πιστεύουμε ικανό, για να αποτυπωθούν οι διάφορες και διαφορετικές εικόνες της Λεωφόρου που θέλουμε να αναδείξουμε. Τέλος, κρατάμε μια επιφύλαξη σχετικά με την αντιπροσωπευτικότητα του δείγματός μας. Επειδή, οι πληροφορητές μας ανήκουν κυρίως σε αστικά και μεσο-αστικά στρώματα, πιθανόν να χάνονται κάποιες εκφάνσεις, εικόνες και βιώματα της ζωής και της καθημερινότητας της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, που δεν μπορούν να αποτυπωθούν και να εκφραστούν από τους πληροφορητές μας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας, παρουσιάζεται το θεωρητικό πλαίσιο σχετικά με την έννοια του δρόμου ως δημόσιο αστικό χώρο και την σχέση του χώρου με την μνήμη. Επίσης αναλύεται η μεθοδολογία του Kevin Lynch για την εικόνα της πόλης, πάνω στην οποία βασίζεται και η μελέτη της Λεωφόρου Αλεξάνδρας. Στο τρίτο κεφάλαιο, παρατίθενται οι ιστορικές πληροφορίες για τον δρόμο και διάφορες πτυχές του, όπως ο σχεδιασμός και η χάραξή του, η ονοματοδοσία του, η αρχιτεκτονική και πολεοδομική του ανάπλαση, η εξέλιξη των συγκοινωνιών του αλλά και οι γειτονιές που ορίζει, ξεκινώντας από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα όπου και σχεδιάζεται επίσημα, φτάνοντας μέχρι και σήμερα. Στο τρίτο κεφάλαιο αναλύεται ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίζουμε εμείς, μέσα από τα ιστορικά αρχεία αλλά και οι πληροφορητές μας μέσα από τις αφηγήσεις τους, την εικόνα της Λεωφόρου Αλεξάνδρας βάση των πέντε σημείων του Lynch, δηλαδή τις διαδρομές, τους

κόμβους, τα όρια, τα τοπία και τις γειτονιές. Τέλος, στο πέμπτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα συμπεράσματα της μελέτης.

Η Λεωφόρος Αλεξάνδρας είναι ένας δρόμος που εμπεριέχει στοιχεία από πολλές ιστορικές περιόδους που αφορούν πολλές και διαφορετικές ομάδες και ταυτότητες. Ο λόγος που επιλέχθηκε ο συγκεκριμένος δρόμος είναι ότι μόλις σε περίπου 3χλμ, σε μία από τις πιο κεντρικές οδικές αρτηρίες της Αθήνας, μπορεί κανείς να συνδιαλλαγεί και να συνομιλήσει με πολλές πτυχές της ιστορίας της πόλης. Μέσα από τα κτήρια και τους χώρους της, μπορούμε να έρθουμε σε επαφή με τις εμπειρίες και τα βιώματα είτε μεμονωμένων ατόμων είτε ολόκληρων ομάδων ανθρώπων. Οι ιστορίες που μας δίνονται από τις αφηγήσεις και τα αρχεία είναι πολλές και διαφορετικές, συνθέτουν όμως, μια εικόνα τόσο αλλιότιχη από αυτό που έχουμε στο μυαλό μας ως απλοί περαστικοί της λεωφόρου.

2. Θεωρία και μεθοδολογία

2.1 Ο δημόσιος αστικός χώρος και ο δρόμος

Ο δημόσιος αστικός χώρος μπορεί να καθοριστεί από την στιγμή που δημιουργείται μια πόλη και είναι ο χώρος εκείνος που δεν είναι ιδιωτικός. Θεωρητικά τουλάχιστον, ο δημόσιος αστικός χώρος, αποτελεί όλους αυτούς τους χώρους που το σύνολο μιας κοινωνίας μπορεί να έχει πρόσβαση και να χρησιμοποιεί ελεύθερα.⁴ Αυτοί οι χώροι, περιβάλλουν την ζωή και την καθημερινότητά μας, έχουν διάφορες και διαφορετικές χρήσεις από τον καθένα μας γεγονός που μας κάνει να μην τους αντιλαμβανόμαστε όλοι με τον ίδιο τρόπο και να μην τους δίνουμε την ίδια σημασία και το ίδιο νόημα.⁵

Από την αρχαιότητα μέχρι και σήμερα, η εξουσία είναι αυτή που αρχικά, διαμορφώνει, προσδιορίζει και οριοθετεί τους δημόσιους χώρους. Από την άλλη πλευρά όμως, η κοινωνία είναι εκείνη που τους χρησιμοποιεί, τους χαρακτηρίζει, τους αλλάζει και τους διεκδικεί με τρόπο τέτοιο κάθε φορά που αντικατοπτρίζονται οι ανάγκες της, οι πεποιθήσεις της, οι

⁴ Δημήτρης Πέττας, *Δημόσιος Χώρος, Πόλη και Εξουσία* (Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων, 2018), 41.

⁵ Matthew Carmona, *Public places urban spaces: the dimensions of urban design*, Third edition (New York: Routledge, 2021), 87–89.

επιθυμίες της και ο πολιτισμός της. Ο δημόσιος χώρος είναι δομικό και συνεκτικό στοιχείο μιας πόλης και μέσα από αυτόν συγκροτείται ο αστικός ιστός και αντίστροφα. Σχηματοποιεί και νοηματοδοτεί τις πόλεις. Μέσα από τις εμπειρίες που βιώνονται στους δημόσιους χώρους μιας πόλης, από τους ανθρώπους της, βιώνεται και η πόλη καθαυτή.⁶

Το σύνολο των δρόμων, των πλατειών, των πάρκων σε συνδυασμό με το σύνολο των κτηρίων είναι αυτά που φτιάχνουν την εικόνα της πόλης που ο καθένας βλέπει⁷. Ο δημόσιος χώρος όμως δεν είναι μόνο η πολεοδομία, η αρχιτεκτονική και η γεωγραφία αλλά είναι και οι κοινωνικές σχέσεις που διαμορφώνει και διαμορφώνονται σε αυτόν. Είναι οι χώροι που περπατάμε, που κοινωνικοποιούμαστε, που συνδιαλεγόμαστε, που παίζουμε, που διαμαρτυρούμαστε, που αγωνιζόμαστε και συγκρούμαστε. Είναι επίσης και αυτοί που αποτυπώνουν και αναδεικνύουν την αισθητική και το όραμά της κάθε κοινωνίας σε κάθε εποχή.⁸

Ο δρόμος είναι ένα από τα βασικά είδη του δημόσιου χώρου. Ο δρόμος αποτελεί σημαντικό κομμάτι του αστικού ιστού και οι αρχιτέκτονες τον σχεδιάζουν για να εξυπηρετεί τις ανάγκες της κοινότητας. Οι δρόμοι λειτουργούν σαν περάσματα, έχουν προκαθορισμένες πορείες που εγγράφουν μέσα στην πόλη, οριοθετούν, περικλείουν και ενώνουν περιοχές.⁹ Δεν είναι όμως απλά σχήματα. Είναι χώροι που ιστορικά είχαν ποικίλες χρήσεις και σημασίες. Στον μεσαίωνα ο δρόμος αφορούσε την κυκλοφορία, το εμπόριο, το παιχνίδι και πολλές ακόμα μορφές κοινωνικότητας. Ήταν το μέρος συνάντησης και συναναστροφής. Σήμερα, ο δρόμος, βασικά αποτελεί τόπο κυκλοφορίας, μεταφοράς και κίνησης. Αποτελεί δείγμα της κατάστασης της οικονομίας, της πολιτικής και του πολιτισμού μιας πόλης. Κατά περιπτώσεις είναι χώρος επικοινωνίας και συνδιαλλαγής αλλά ταυτόχρονα είναι και ένας χώρος κινδύνου και φόβου.¹⁰ Τέλος, δεν παύει να είναι ο κατ' εξοχήν χώρος διαμαρτυρίας, διεκδικήσεων και συγκρούσεων με το κράτος αλλά ταυτόχρονα και ο χώρος επιβολής εξουσίας και ελέγχου από πλευράς του κράτους προς την κοινωνία.

⁶ Πέττας, *Δημόσιος Χώρος, Πόλη και Εξουσία*, 22.

⁷ Κατερίνα Ιγγλεζάκη και Αγγελική Μίχα, 'Δωμάτια της πόλης: Προσεγγίζοντας τη νέα αστικότητα.' (Ερευνητική Εργασία, Ξάνθη, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 2018), 13.

⁸ Ιγγλεζάκη και Μίχα, 15.

⁹ Jane Jacobs, *The death and life of great American cities*, Vintage Books ed (New York: Vintage Books, 1992), 35.

¹⁰ Hans Karssenbergh, επιμ., *The city at eye level: lessons for street plinths*, Second and extended ed. (Delft, the Netherlands: Eburon, 2016), 36.

Οι δρόμοι πέρα από υλική κατασκευή είναι και κομμάτι της καθημερινότητας χιλιάδων ανθρώπων. Η μελέτη ενός δρόμου, λοιπόν, μπορεί να μας δώσει πολλές ιστορικές πληροφορίες. Από τις αρχιτεκτονικές και πολεοδομικές εξελίξεις, τα κοινωνικά γεγονότα και τις κοινωνικές σχέσεις που εξελίσσονταν σε αυτόν μέχρι τις πολιτικές της μνήμης μέσα από την ονοματοδοσία του αλλά και όλες τις εκφάνσεις τις πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής της κοινωνίας μέσα στο πέρασμα του χρόνου.¹¹

2.2 Χώρος και μνήμη και η εικόνα της πόλης.

Οι μνήμες των ανθρώπων είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με το χώρο και διαρθρώνονται μέσα από αυτόν. Ο δρόμος αποτελεί κεντρικό σημείο της ύπαρξης μιας πόλης και κοινός τόπος της καθημερινότητας πολλών και διαφορετικών ανθρώπων. Οι εμπειρίες λοιπόν, που βιώνονται στα πλαίσια ενός δρόμου είναι πολλές και διαφορετικές και εξαρτώνται από τις χρήσεις και την λειτουργία του δρόμου αυτού.¹² Οι μνήμες ενός δρόμου διαμορφώνονται με διττό τρόπο, είτε εκφράζοντας συλλογικές ταυτότητες από τα πάνω, μέσω της αρχιτεκτονικής, των μνημείων, των οδονύμιων κ.ά. είτε εκφράζοντας την πληθώρα των αναμνήσεων από τα κάτω, μέσα από τα ίχνη των καθημερινών συνηθειών που αλληλοεπιδρούν μεταξύ τους.¹³

Οι άνθρωποι θυμούνται και αντιλαμβάνονται, με συγκεκριμένο τρόπο ο καθένας, μια περιοχή ή έναν δρόμο και αυτός εξαρτάται από τις άμεσα ή έμμεσα βιωμένες εμπειρίες και το είδος τους στο μέρος αυτό, από την σχέση που έχουν με την περιοχή, από την κοινωνική τους τάξη, την πολιτική τους ταυτότητα, το φύλο και τον χαρακτήρα τους. Οι κάτοικοι διατηρούν συνήθως δεσμούς αρκετά ισχυρούς με ορισμένα μέρη της πόλης τους, και η εικόνα που σχηματίζουν για αυτά εμπεριέχει τις μνήμες και τα νοήματα που οι ίδιοι έχουν δώσει.

Ο πολεοδόμος Kevin Lynch στο βιβλίο του “The Image of the City” περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι θυμούνται και αντιλαμβάνονται μια περιοχή και τον τρόπο με τον οποίο σχηματίζουν την νοητική της εικόνα (mental maps). Ο Lynch, υποστηρίζει πως οι

¹¹ Χριστίνα Κουλούρη, ‘Η συλλογική μνήμη των δρόμων’, *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 24 Οκτώβριος 2008, τμ. Γνώμες, <https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/i-sylogiki-mnimi-twn-dromwn/> (Ημ. Πρόσβασης: 7/1/2023).

¹² Maurice Halbwachs, *Η συλλογική μνήμη*, μετάφρ. Τίνα Πλύτα (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 2013), 161.

¹³ Michael Hebbert, ‘The Street as Locus of Collective Memory’, *Environment and Planning D: Society and Space* 23, τχ. 4 (Αύγουστος 2005): 592.

άνθρωποι υποσυνείδητα επεξεργάζονται το σύνολο των μνημών και των αισθήσεων του περιβάλλοντος χώρου και το μετατρέπουν σε έναν νοητικό χάρτη.¹⁴ Οι κάτοικοι μιας περιοχής και οι περαστικοί δεν είναι απλοί παρατηρητές του χώρου, αλλά εμπλέκονται και συνδέονται με αυτόν, είτε στην ολότητά του είτε με συγκεκριμένα κομμάτια του, μέσω των εμπειριών, των αναμνήσεων και του νοήματος που του αποδίδουν. Αν και ο τρόπος που οι άνθρωποι συγκροτούν την εικόνα της πόλης, δεν είναι ποτέ ίδιος και αλλάζει ανάλογα με την χρονική στιγμή, με την διάθεση ή ακόμα και με τον λόγο για τον οποίο την ενθυμούνται, δεν παύει να υπάρχει μια κοινή τυπολογία σε αυτόν, η οποία περιλαμβάνει πέντε βασικά στοιχεία. Τα στοιχεία αυτά είναι οι διαδρομές (paths), τα όρια (edges), οι περιοχές (districts), οι κόμβοι (nodes), και τα τοπόσημα (landmarks).¹⁵

Οι διαδρομές (μονοπάτι, δρόμος, πορεία) είναι όλες εκείνες οι γραμμές και τα δίκτυα μέσα σε μια πόλη, στα οποία οι άνθρωποι μπορούν να κινούνται συνέχεια, συχνά ή περιστασιακά, με κάποιον σκοπό ή και όχι. Πιο συγκεκριμένα θα μπορούσαν να είναι οι δρόμοι, οι λεωφόροι, τα πεζοδρόμια, οι γραμμές της συγκοινωνίας κ.ά.¹⁶ Οι περισσότεροι άνθρωποι σχηματίζουν την εικόνα μιας πόλης μέσα από τους δρόμους της, γιατί κινούμενοι σε αυτούς την παρατηρούν και με βάση αυτούς την οργανώνουν στο μυαλό τους και την συνδέουν με όλα τα υπόλοιπα στοιχεία του περιβάλλοντος. Η εικόνα του δρόμου εξαρτάται και από τον βαθμό οικειότητας των ανθρώπων με αυτόν. Ένας μεγάλος χωρικά δρόμος αποκτά και μεγαλύτερη σημασία όπως επίσης και αυτός που χαρακτηρίζεται από αξιοσημείωτα και επιβλητικά κτήρια. Σημαντικός παράγοντας επίσης, είναι από που ξεκινούν και που καταλήγουν και κατά πόσο αυτή η διαδρομή αφορά τον περιπατητή.

Τα όρια είναι όσα γραμμικά στοιχεία δεν θεωρούνται διαδρομές και άρα δεν χρησιμοποιούνται από τους ανθρώπους για μετακίνηση. Πολλές φορές μπορεί να έχουν δομική υπόσταση αλλά μπορεί να είναι και φανταστικά. Κάποια όρια είναι φυσικά όπως τα ποτάμια, η ακτογραμμή, ένας γκρεμός και κάποια είναι τεχνητά όπως τα τείχη, οι δρόμοι, μια περίφραξη κτλ. Τα όρια διαχωρίζουν περιοχές, χωρίς απαραίτητα να δηλώνουν απομόνωση ή διαίρεση.¹⁷ Τα όρια, δεν είναι απαραίτητα μη διαπερατά ή απροσπέλαστα. Μπορεί να είναι τα σημεία εκείνα που συνδέουν και «συρράβουν» το τοπίο. Οι δρόμοι

¹⁴ Kevin Lynch, *The Image of the City*, 21st ed (Cambridge (Mass.) London: Mit press, 1992), 3.

¹⁵ Lynch, 46.

¹⁶ Lynch, 49.

¹⁷ Lynch, 63.

λειτουργούν πολύ συχνά και ως όρια, όπως επίσης και ολόκληρες περιοχές με πολύ συγκεκριμένη χρήση ή χαρακτηριστικά όπως είναι τα νεκροταφεία ή οι χωματερές.

Οι περιοχές, είναι εκτάσεις μεσαίου ή μεγάλου μεγέθους, μέσα στην πόλη. Οι άνθρωποι μπορούν να εισχωρήσουν σε αυτές και να κινηθούν εντός τους. Κάθε περιοχή απαρτίζεται από κάποια κοινά στοιχεία στο εσωτερικό της (σπίτια, αρχιτεκτονική, εμπορικά καταστήματα, ομάδες ανθρώπων που διαμένουν κ.α.) και διαχωρίζονται από τις διπλανές τους.¹⁸ Οι περιοχές καθορίζονται και διαχωρίζονται από τις υπόλοιπες, είτε μέσω κάποιων φυσικών ορατών χαρακτηριστικών είτε όμως και από άυλα στοιχεία όπως είναι η ονομασία τους, η ιστορία τους, η φήμη που έχουν κ.ά. Πολλές από αυτές έχουν αρκετά σαφή και αυστηρά όρια και άλλες δεν οριοθετούνται καθόλου.

Οι κόμβοι, είναι τα σημεία εκείνα που βρίσκονται σε συγκεκριμένες τοποθεσίες μέσα στην πόλη και λειτουργούν ως «κέντρα» της γειτονιάς ή και της ίδιας της πόλης. Οι άνθρωποι έχουν πρόσβαση στους κόμβους και είναι μέρη που μπορούν να αλληλοεπιδράσουν, όπως είναι οι πλατείες, ένα μέρος που είναι το στέκι της γειτονιάς, τα σταυροδρόμια, οι τερματικοί ή οι κεντρικοί σταθμοί της αστικής συγκοινωνίας κ.ά. Το βασικό τους χαρακτηριστικό είναι ότι στους κόμβους συσσωρεύεται ο κόσμος λόγω μιας συγκεκριμένης χρήσης του.¹⁹ Σε αυτά τα σημεία, τα άτομα δίνουν μεγάλη προσοχή γιατί συνήθως αποτελούν πυρήνες ή κέντρα της γειτονιάς τους που είναι αξιομνημόνευτα.

Τέλος τα τοπόσημα, είναι συγκεκριμένα σημεία μέσα στην πόλη τα οποία είναι μοναδικά και πολύ διαφορετικά σε σχέση με το περιβάλλον της περιοχής στην οποία είναι τοποθετημένα ή χωροθετημένα. Είναι μέρη ευδιάκριτα και σημαντικά για την περιοχή και αποτελούν χαρακτηριστικά σημεία της περιοχής είτε λόγω χρήσης είτε λόγω φύσης είτε λόγω ιδιότητας, όπως μνημεία, κάποια κτήρια ή χώροι, ένα κατάστημα, ακόμα και ένα βουνό ή ένας κήπος ή και ένα δέντρο.²⁰ Η αξία των στοιχείων αυτών που θα χαρακτηρίσουν τοπόσημα αυξάνεται, όταν αυτά ενδύονται κάποια ιστορία ή κάποιο νόημα σε συλλογικό επίπεδο.

Όλα αυτά τα στοιχεία δεν είναι ούτε σαφώς ούτε αυστηρά διαχωρισμένα μεταξύ τους και ούτε λειτουργούν αυτόνομα. Διαφορετικοί άνθρωποι έχουν διαφορετική οπτική για την

¹⁸ Lynch, 67.

¹⁹ Lynch, 72.

²⁰ Lynch, 78.

πόλη τους. Δίνουν σημασία και ξεχωρίζουν διαφορετικά πράγματα και στοιχεία ανάλογα με την ηλικία, το φύλο τους, την οικονομική και κοινωνική τους θέση ή και με την διάθεσή τους. Επιπλέον, ακόμα και οι ίδιοι άνθρωποι σε διαφορετικές καταστάσεις ή χρονικές περιόδους πάλι μπορούν να παρουσιάσουν μια διαφορετική εκδοχή της εικόνας που έχουν στο μυαλό τους. Το ίδιο σημείο ή αντικείμενο για κάποιον είναι όριο και για άλλον είναι τοπόσημο. Οι περιοχές είναι δομημένες από διάφορα και διαφορετικά σημεία, οριοθετούνται και διαχωρίζονται από όρια, εμπεριέχουν και τις διαπερνούν δρόμοι και χαρακτηρίζονται από τοπόσημα. Το κάθε στοιχείο της πόλης επικαλύπτει και διαπερνά το ένα το άλλο.

Μεταφέροντας την τυπολογία του Lynch για την εικόνα της πόλης σε επίπεδο δρόμου και συγκεκριμένα της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, προκρίνουμε τους εξής 5 άξονες για την μελέτη της. Οι περιοχές είναι οι συνοικίες και οι γειτονιές που βρίσκονται γύρω από την Λεωφόρο Αλεξάνδρας, τα τοπόσημα είναι τα κτήρια ή τα κτηριακά συγκροτήματα εκείνα που αποτέλεσαν ή συνεχίζουν να αποτελούν μέχρι και σήμερα τα τοπόσημα της Αλεξάνδρας, και συγκεκριμένα το γήπεδο του Παναθηναϊκού, οι Φυλακές Αβέρωφ και οι προσφυγικές πολυκατοικίες. Ως κόμβους ορίζουμε τα μέρη εκείνα που λειτουργούν ως σημεία συγκέντρωσης του κόσμου και τα στέκια της λεωφόρου, όπως είναι τα πάρκα και οι πλατείες με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα το Πεδίο του Άρεως αλλά και όλα εκείνα τα σημεία που έδιναν ζωή στην Αλεξάνδρας όπως τα σινεμά, τα θέατρα και τα μαγαζιά της. Τέλος ορίζουμε την ίδια την Λεωφόρο Αλεξάνδρας και ως όριο και ως διαδρομή αφού ένας τόσο μεγάλος δρόμος όπως είναι η λεωφόρος λειτουργεί με διττό τρόπο μέσα στην πόλη. Αποτελεί και διαδρομή και πέρασμα μέσα από την κίνηση και τις συγκοινωνίες της αλλά και όριο αφού είναι αυτή που οριοθετεί και χωρίζει γειτονιές.

Ο παραπάνω διαχωρισμός αφορά μία συγκεκριμένη εικόνα της Λεωφόρου Αλεξάνδρας. Οι άνθρωποι, όμως δεν συγκροτούν με τον ίδιο τρόπο την εικόνα της πόλης τους. Αυτή εξαρτάται από τις πορείες που διαγράφει μέσα σε αυτή και από τον τρόπο που αντιλαμβάνεται και νοηματοδοτεί τα διάφορα σημεία της. Σύμφωνα με τον Lynch, ο χώρος από μόνος του προτείνει συγκεκριμένα σενάρια όμως αυτός που εντέλει θα τα οργανώσει και θα τα νοηματοδοτήσει είναι ο ίδιος ο περιπατητής και οι επιλογές που θα κάνει.²¹ Με βάση αυτό, προσπαθούμε, μέσα από τις αφηγήσεις των πληροφορητών μας, να αναδείξουμε

²¹ Lynch, 9.

συγκλίσεις και αποκλίσεις της εικόνας της Λεωφόρου Αλεξάνδρας που μας παρουσιάζουν,
με αυτήν που εμείς έχουμε προκρίνει.

3. Η Λεωφόρος Αλεξάνδρας

3.1 Ο σχεδιασμός και η χάραξη της λεωφόρου

Όταν επιλέχθηκε η πόλη της Αθήνας για πρωτεύουσα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους ήταν μια κωμόπολη μερικών χιλιάδων κατοίκων και το οικιστικό σύνολο ήταν περιορισμένο κυρίως γύρω από την Ακρόπολη.²² Ο πληθυσμός αυξάνεται σταδιακά και από το 1855 και μετά αρχίζουν και επεκτείνονται οι οικοδομικές δραστηριότητες και τα όρια της πόλης σιγά σιγά μεγαλώνουν.²³ Τα αρχικά σχέδια πόλης συμπεριλαμβάνουν πολύ συγκεκριμένα μέρη της πόλης της Αθήνας και τα οικόπεδα είναι πολύ ακριβά. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι νέοι κάτοικοι της πόλης (κυρίως τεχνίτες και μάστορες που έχουν έρθει να δουλέψουν για την ανοικοδόμηση της πόλης) να χτίζουν τις κατοικίες τους σε περιοχές εκτός σχεδίου πόλης που τα οικόπεδα είναι πολύ πιο οικονομικά.²⁴

Όσο η πόλη μεγαλώνει τόσο δημιουργείται η ανάγκη για την χάραξη νέων δρόμων. Ο στρατιωτικός και πολιτικός μηχανικός, Ιωάννης Γενίσαρλης, είναι ο πρώτος που διακρίνει την αναγκαιότητα ύπαρξης οδικών αρτηριών στην Αθήνα, ώστε να αποφευχθεί κυκλοφοριακό χάος λόγω της άναρχης πολεοδομικής εξέλιξης της πόλης.²⁵ Το 1876 προτείνει την χάραξη των οδών Αλεξάνδρας και Συγγρού, και τα σχέδια του εγκρίνονται από το Ελληνικό Βασίλειο.²⁶

Η Λεωφόρος Αλεξάνδρας χαράσσεται το 1878, με σκοπό να ενώσει την οδό Πατησίων με την οδό Κηφισίας που προϋπήρχαν.²⁷ Ήταν ο δρόμος που θα ένωνε το κέντρο της πόλης με τα βόρεια προάστια και την εξοχή των Αμπελοκήπων. Μέχρι εκείνη την εποχή, η σύνδεση του κέντρου με τα βόρεια προάστια (Μαρούσι, Κηφισιά) γινόταν μέσω της οδού Ομήρου.²⁸ Η περιοχή που βρίσκεται η Αλεξάνδρας μέχρι και την περίοδο που χαράχτηκε, ήταν ακατοίκητη, γεμάτη χωράφια, βοσκοτόπια και ρέματα.²⁹ Πέρα από την ευκολία που

²² Β. Κοτζαμάνης και Ε. Ανδρουλάκη, 'Οι δημογραφικές εξελίξεις στην νεώτερη Ελλάδα (1830-2007)' Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων, (paper, Θεσσαλία, 2009), σ. 89.

²³ Στο ίδιο.

²⁴ Δημήτρης Ν. Καρύδης, *Το Δίπτυχο της Αθήνας* (Αθήνα: Παπασωτηρίου, 2015), 159.

²⁵ Κώστας Η. Μπίρης, *Αι Αθήναι από τον 19ο εις τον 20ο αιώνα*, Ε' έκδοση (Αθήνα: Μέλισσα, 2005), 189.

²⁶ Στο ίδιο, σ. 189.

²⁷ Στο ίδιο, σ. 189.

²⁸ Γιάννης Καιροφύλλας, *Η Αθήνα στου Οθωνα τα χρόνια* (Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 2011), 201.

²⁹ Λεωνίδα Καλλιβρετάκης, 'Η Αθήνα τον 19ο αιώνα: Από επαρχιακή πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πρωτεύουσα του Ελληνικού Βασιλείου', *Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών*, http://www.eie.gr/archaeologia/gr/chapter_more_9.aspx. (Ημ. Πρόσβασης: 13/1/2023)

παρουσίαζε η χωροταξία του σημείου για την χάραξη της, λόγω του ότι ήταν μία ευθεία, ένας βασικός λόγος που επιλέχθηκε ήταν και η πολεοδομική ανάπτυξη της περιοχής. Με την χάραξη του δρόμου θα ήταν εφικτό πια, να επιβληθούν πολεοδομικοί και οικοδομικοί κανόνες και περιορισμοί στην περιοχή αυτή, που είχε ξεκινήσει να αναπτύσσεται με ραγδαίους ρυθμούς.³⁰

Το έργο της διάνοιξης της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, δεν αποδείχτηκε και τόσο εύκολο τελικά, και κινδύνευσε να μταιωθεί ή να χαλάσει η ευθυγράμμισή της. Από το ύψος που βρίσκεται σήμερα το γήπεδο του Παναθηναϊκού, υπήρχε ένα κτήμα 300 στρεμμάτων που ήταν ιδιοκτησία του Γεώργιου Νικολαΐδη, γνωστή και με το όνομα «Περιβόλα».³¹ Ο χώρος ήταν περιφραγμένος με μαντρότοιχο και μέσα υπήρχε ελαιώνας, οπωροκηπευτικά και μελίτσια.³² Λόγω της άρνησης του ιδιοκτήτη για απαλλοτρίωση του κτήματος, το δημοτικό συμβούλιο του Δήμου της Αθήνας και ο τότε Δήμαρχος Παναγής Κυριάκος, αποφάσισαν να αγοράσουν όλη την έκταση³³ έναντι 45.000 δραχμών,³⁴ ώστε να μπορέσει να ολοκληρωθεί η χάραξη της Λεωφόρου Αλεξάνδρας.

Εικόνα 1: Λ. Αλεξάνδρας, αρχές 20^{ου} αιώνα.³⁵

³⁰ Καρύδης, *Το Δίπτυχο της Αθήνας*, 269.

³¹ Νικόλαος Κ. Παραδείσης, *Αμπελόκηποι*, 3η (Αθήνα: Ε.Α.Μ.Ε. 'Ο Μικρός Ρωμηός', 2003), 27.

³² Στο ίδιο, σ. 27.

³³ Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20ον αιώνα*, 189.

³⁴ Παραδείσης, *Αμπελόκηποι*, 20.

³⁵ Ανδρέας Οικονόμου, *ΛΕΩΦΟΡΟΣ: Η Ακρόπολη του ελληνικού αθλητισμού και η πραγματική της ιστορία.*, Συλλεκτική Έκδοση (Αθήνα: belle époque Εκδοτική, 2022), 26.

3.2 Ονοματοδοσία

Οι εργασίες για την διάνοιξη του δρόμου τελείωσαν το 1891³⁶ όπου και παραδόθηκε στην κυκλοφορία. Την ίδια ακριβώς χρονιά, λίγους μήνες πριν είχε πεθάνει η κόρη του Γεώργιου Α' και της Όλγας, η πριγκίπισσα Αλεξάνδρα. Η πριγκίπισσα Αλεξάνδρα ήταν παντρεμένη με τον μέγα δούκα της Ρωσίας Παύλο και πέθανε στη Μόσχα σε ηλικία 21 ετών, την ώρα του τοκετού στο δεύτερο παιδί της³⁷. Προς τιμήν της, το δημοτικό συμβούλιο του Δήμου Αθηναίων αποφάσισε να δώσει στον νέο αυτό δρόμο το όνομά της πριγκίπισσας.³⁸

Αρχικά το δημοτικό συμβούλιο της Αθήνας, μετά από την συνεδρίαση του τον Σεπτέμβριο του 1891, αποφάσισε να μετονομάσει την οδό Σταδίου σε Αλεξάνδρας.³⁹ Οι αντιδράσεις, κυρίως του Τύπου της εποχής, ήταν έντονες για αυτή την απόφαση γιατί θεωρούσαν ότι ο κόσμος δεν θα μπορέσει να αποβάλει το αρχικό όνομα της οδού λόγω της συνήθειας πολλών χρόνων και έτσι η ανάμνηση της πριγκίπισσας Αλεξάνδρας δεν θα εγγραφεί στην μνήμη και την καθημερινότητα των κατοίκων και η τιμητική αυτή απόφαση του συμβουλίου θα χάσει το νόημά της.⁴⁰ Αναφέρει χαρακτηριστικά το δημοσίευμα της εφημερίδας *Το Άστυ* του Θέμου Άννινου «Τιμώμεν και πάλιν την αγαθήν πρόθεσιν του συμβουλίου. Καθωδηγήθη εις την μετωνυμίαν ταύτην υπό της ιδέας ότι η ανάμνησις της Αλεξάνδρας, ζώσα καθ' εαυτήν, ζωντανωτέρα θα καθίστατο, πλησσούσα καθ' ημέραν τα όμματα και τας ακοάς, ώστε να μην είνε δυνατή η εξασθένησις της μνήμης του μακράν απολεσθέντος τρυφερού πλάσματος. Αλλά η έξις, η παντοδύναμος έξις είνε πολλάκις και των αισθημάτων ανωτέρα. Οσονδήποτε και αν θελήσωμεν να εκριζώσωμεν την συνήθεια του ονόματος της οδού Σταδίου, και μεθ' όλην την αφορίωσιν ημών εις την μνήμην της πολυθρήνητου βασιλοπούλας, θα εξακολουθώμεν όλοι λέγοντες την οδόν Σταδίου-οδόν Σταδίου και η πρόθεσις του Δημοτικού Συμβουλίου θα δώση αφορμή εις το εναντίον του επιδιωκόμενου αποτελέσματος και θα πείση επιπόλαιον

³⁶ Παραδείσης, *Αμπελόκηποι*, 205.

³⁷ Ελευθέριος Γ. Σκιαδάς, 'Η θλιμμένη πριγκίπισσα και το τραγικό τέλος της!', Ο Μικρός Ρωμηός, Ηλεκτρονική Εφημερίδα για την Αθήνα του Μουσείου της Πόλεως των Αθηνών, Ίδρυμα Βούρου-Ευταξία, <https://mikros-romios.gr/h-%CE%B8%CE%BB%CE%B9%CE%BC%CE%BC%CE%AD%CE%BD%CE%B7-%CF%80%CF%81%CE%B9%CE%B3%CE%BA%CE%AF%CF%80%CE%B9%CF%83%CF%83%CE%B1-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%84%CE%BF-%CF%84%CF%81%CE%B1%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CF%84/> (Ημ. Πρόσβασης: 30/12/2022).

³⁸ Παραδείσης, *Αμπελόκηποι*, 205.

³⁹ Οικονόμου, *ΛΕΩΦΟΡΟΣ: Η Ακρόπολη του ελληνικού αθλητισμού και η πραγματική της ιστορία.*, 24.

⁴⁰ *Το Άστυ*, 15/09/1891

παρατηρητήν ότι έχομεν πρόσκαιρον πολύ την θλίψην και την ανάμνησιν όχι πιστήν...».⁴¹ Τα δημοσιεύματα αυτά, είχαν ως αποτέλεσμα, σε νέο δημοτικό συμβούλιο να πάρουν απόφαση να ονοματιστεί σε Αλεξάνδρας, ο νέος δρόμος που είχε ανοιχθεί.⁴²

3.3 Αρχιτεκτονική και Πολεοδομική εξέλιξη.

Η περιοχή γύρω από την Λεωφόρο Αλεξάνδρας μέχρι και τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ήταν εκτός σχεδίου πόλης και όσες γειτονιές κατοικούνταν ήταν αραιοκατοικημένες και με άναρχη δόμηση.⁴³ Σταδιακή αύξηση της οικοδομικής δραστηριότητας πραγματοποιήθηκε κυρίως την περίοδο της βασιλείας του Γεώργιου του Α', και παρατηρήθηκε ραγδαία αύξηση με την έλευση των Ελλήνων από την Αίγυπτο.⁴⁴ Η επέκταση των οικισμών στην περιοχή μεταξύ Πεδίου του Άρεως μέχρι και τους Αμπελόκηπους άργησε πολύ να γίνει και πραγματοποιήθηκε κυρίως μετά την έλευση των προσφύγων και την Μικρασιατική καταστροφή. Στα νότια της Λεωφόρου, στην πλευρά που ήταν οι συνοικίες της Νεάπολης και του Λυκαβηττού η ανάπτυξη ξεκίνησε στις πρώτες δεκαετίες του 1900.⁴⁵

Προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, μαζί με την αύξηση του πληθυσμού της Αθήνας αλλάζει όπως είναι φυσικό και ο χαρακτήρας διάφορων περιοχών. Στις ίδιες περιοχές, για παράδειγμα στη Νεάπολη, «αναγκάζονται» να συνυπάρχουν διάφορες κοινωνικές τάξεις, από τις πιο λαϊκές όπως εργάτες και τεχνίτες, τις μέσο και μικροαστικές όπως ήταν οι δημόσιοι υπάλληλοι και οι στρατιωτικοί μέχρι τους πλούσιους εμπόρους και επιχειρηματίες⁴⁶. Κάθε μία από αυτές τις κοινωνικές τάξεις αφήνει το αποτύπωμά της, τόσο πολεοδομικά όσο και αρχιτεκτονικά. Ο αθηναϊκός κλασικισμός με τις αυστηρές και κλασικές γραμμές του συνυπάρχει με τα μικρά λαϊκά σπίτια των εργατών χωρίς κανένα γεωμετρικό κανόνα.⁴⁷

Ταυτόχρονα οι νέες λεωφόροι μαζί με τις ήδη υπάρχουσες γίνονταν αυτόματα τα όρια και τα σύνορα νέων περιοχών σε πλήρη συνάρτηση πάντα με τις κοινωνικές και οικονομικές

⁴¹ *Το Άστυ*, 15/09/1891.

⁴² Οικονόμου, *ΛΕΩΦΟΡΟΣ: Η Ακρόπολη του ελληνικού αθλητισμού και η πραγματική της ιστορία.*, 24.

⁴³ Ιωάννης Τραυλός, *Πολεοδομική Εξέλιξις των Αθηνών* (Αθήνα: Εκδόσεις ΚΑΠΟΝ, 1960), 258.

⁴⁴ Κώστας Η. Μπίρης, 'ΑΘΗΝΑΙ: Η σύγχρονος πόλις και τα περίχωρά της', στο *ΝΕΟΤΕΡΟΝ ΕΓΚΥΚΛΟΠΕΔΙΚΟΝ ΛΕΞΙΚΟΝ ΗΛΙΟΥ*, ΕΛΛΑΣ, II (ΑΘΗΝΑΙ: ΕΚΔΟΣΙΣ ΤΗΣ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΚΗΣ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΕΩΣ 'ΗΛΙΟΣ', 1960), 1285.

⁴⁵ Μάνος Γ. Μπίρης, *Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική 1875-1925*, Β' (Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, 2003), 26.

⁴⁶ Καρύδης, *Το Δίπτυχο της Αθήνας*, 269.

⁴⁷ Μπίρης, *Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική 1875-1925*, 27–28.

συνθήκες και επιταγές. Συγκεκριμένα, η Λεωφόρος Αλεξάνδρας, αν και ξεκίνησε ως υπεραστικός δρόμος, γρήγορα αποτέλεσε κομμάτι του συνολικού οικιστικού συνόλου⁴⁸. Μαζί με τις άλλες μεγάλες οδικές αρτηρίες της πόλης (Πατησίων, Πανεπιστημίου και Βασιλίσσης Σοφίας), οριοθέτησε ένα μεγάλο κομμάτι της ανατολικής Αθήνας, το οποίο αποτέλεσε μια ισχυρή μεσοαστική περιοχή που περιείχε και δύο μεγάλους λόφους, του Λυκαβηττού και του Στρέφη, και ξεχώριζε από το δυτικό μέρος, το οποίο σαφέστερα ήταν και πιο λαϊκό⁴⁹.

Το παρακάτω άρθρο στην εφημερίδα *Ακρόπολις* με τίτλο «Η Λεωφόρος Αλεξάνδρας», τον Ιούνιο του 1915 είναι πολύ αντιπροσωπευτικό του παραπάνω διαχωρισμού. «*Ο πιο καλός κόσμος της συνοικίας κάθεται ως επί το πλείστον στη πλατεία των Εξαρχείων, μια αρκετά όμορφη δεντροφυτευμένη πλατεία, ή κατεβαίνει προς τον κήπον του Μουσείου, ενώ οι πιο κατώτεροι προτιμούν τη λεωφόρο Αλεξάνδρας. Η αλήθεια είναι ότι τα πιο όμορφα μέρη τα έχει καταλάβει ο λαός. Έχετε πάει στη λεωφόρο Αλεξάνδρας νύχτα; Αν όχι, τότε μην αναβάλετε αυτό το ταξίδι. Χωρίς υπερβολή είναι η πιο όμορφη λεωφόρος των Αθηνών. [...] Ως επί το πλείστον η λεωφόρος αυτή έχει να επιδειξεί μικρά λαϊκά σπιτάκια. Ο δρόμος είναι σπαρμένος με μικρότερα σπίτια που διαλαλούν τη φτώχεια των κατοίκων των και από μικρές ταβερνούλες που περιμένουν αυτές τις βραδιές τον εργάτη που θα καταλήξει σ' αυτές να πει το ποτηράκι του, για να πάει ήσυχος, ήσυχος να κοιμηθεί στο σπιτάκι του....*»⁵⁰

Με την Μικρασιατική καταστροφή, οι μεγάλες ανάγκες στέγασης των προσφύγων που ήρθαν στην Αθήνα, οδήγησαν στην διεύρυνση του σχεδίου πόλης αλλά και στην καθ' ύψος επέκταση των κτηρίων.⁵¹ Οι πρώτες πολυκατοικίες που κάνουν την εμφάνισή τους στην Λεωφόρο Αλεξάνδρας, είναι το συγκρότημα των προσφυγικών πολυκατοικιών απέναντι από το γήπεδο του Παναθηναϊκού το 1936, ακολουθώντας αρχιτεκτονικά το ρεύμα του μοντερνισμού και το στυλ του Bauhaus.⁵² Μαζί με την ανάγκη επίλυσης του στεγαστικού προβλήματος ήρθε και η ανάγκη εξασφάλισης των πολεοδομικών εκείνων κανόνων που θα προστάτευαν από την άκριτη εμπορευματοποίηση της γης, που θα προνοούσαν για

⁴⁸ Καρύδης, *Το Δίπτυχο της Αθήνας*, 360.

⁴⁹ Καρύδης, 360.

⁵⁰ *Ακρόπολις* 21/06/1915.

⁵¹ Ζέττα Αντωνοπούλου, *Τα γλυπτά της Αθήνας* (Αθήνα: Ποταμός, 2003), 69.

⁵² Ιωάννης Ντινιάκος, 'Αστικός χώρος και ιστορική μνήμη: τα 'Προσφυγικά' της Λεωφόρου Αλεξάνδρας.' (Διπλωματική Εργασία, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης, 2007), 54.

υποδομές συγκοινωνίας και υγιεινής στην πόλη και που θα εξασφάλιζαν ελεύθερους χώρους πρασίνου.⁵³

Απότοκος αυτού, ήταν η δημιουργία της Επιτροπής Δημοσίων Κήπων, το 1927 και Δεντροστοιχιών αλλά και της Ανώτατης Πολεοδομικής Επιτροπής το 1934. Η επιτροπή αυτή με πρόεδρο εκείνη την περίοδο τον Πέτρο Καλλιγά εισηγήθηκε και αποφάσισε την μετατροπή του Πεδίου του Άρεως σε δημόσιο πάρκο. Μέχρι τότε, τον χώρο του Πεδίου τον διεκδικούσαν πολλοί φορείς και τον χρησιμοποιούσε η εταιρεία «Power» για διάφορες εργασίες που χρειαζόταν για το έργο που είχε αναλάβει με την υπογειοποίηση μέρους των ηλεκτρικών σιδηρόδρομων.⁵⁴ Το Πεδίο του Άρεως φτιάχτηκε με χρήματα από το Ταμείο Μονίμων Οδοστρωμάτων και σχεδιάστηκε από την τεχνική υπηρεσία του Υπουργείου Συγκοινωνίας, με τελική έκταση 230 στρέμματα.⁵⁵

3.4 Συγκοινωνία.

Οι μετακινήσεις των πολιτών, τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του δρόμου γίνονταν κατά βάση με άμαξες ή ιππεύοντας άλογα για τις πιο μακρινές διαδρομές⁵⁶. Η συγκοινωνία στην Αθήνα οργανώθηκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Οι πρώτες συγκοινωνίες, σταθερής τροχιάς, ξεκίνησαν το 1882 με τα ιππήλατα τραμ⁵⁷. Τα πρώτα τραμ ήταν οχήματα κλειστού τύπου για τον χειμώνα και ανοιχτού τύπου για το καλοκαίρι, με 16 και 20 θέσεις αντίστοιχα, και τα έσερναν τρία άλογα. Στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 1900, τα ιππήλατα τραμ αντικαταστάθηκαν σιγά σιγά με τα ηλεκτροκίνητα⁵⁸.

Οι πρώτες γραμμές που λειτούργησαν συνέδεαν το κέντρο της πρωτεύουσας με τα προάστια εκείνης της εποχής, όπως τα Πατήσια και οι Αμπελόκηποι. Ένα από τα πρώτα δρομολόγια, με αριθμό γραμμής 7, ξεκινούσε από την Ομόνοια με προορισμό τους Αμπελόκηπους και τέρμα του την αρχή της Λεωφόρου Αλεξάνδρας⁵⁹. Ένα ακόμα γνωστό δρομολόγιο της

⁵³ Αντωνοπούλου, *Τα γλυπτά της Αθήνας*, 69.

⁵⁴ Αντωνοπούλου, 69.

⁵⁵ Χωρίς το άλσος της Σχολής Ευελπίδων και τον λόφο Φινοπούλου.

⁵⁶ Παραδείσης, *Αμπελόκηποι*, 17.

⁵⁷ Σύνταξη ΙΝ, 'Η ιστορία του Τραμ: Από τα ιππήλατα οχήματα του 1882 έως σήμερα.', ηλεκτρονική εφημερίδα, in.gr, 15 Οκτωβρίου 2020, <https://www.in.gr/2020/10/15/plus/istoria-tou-tram-apo-ta-ippilata-oximata-tou-1882-eos-simera/> (Ημ. Πρόσβασης 30/12/2022).

⁵⁸ Συντακτική ομάδα Σαν σήμερα, 'Η ιστορία του αθηναϊκού τραμ', ενημερωτικός ιστότοπος, sansimera.gr, <https://www.sansimera.gr/articles/111> (Ημ. Πρόσβασης 30/12/2022).

⁵⁹ Θανάσης Παπαϊωάννου, *Το τραμ το τελευταίο. Μια βόλτα με το τραμ του χτες, στην Αθήνα και στα περίξ.* (Αθήνα: Ηλιοτρόπιο, 2004), 60.

περιοχής, ήταν ο τροχιόδρομος με αριθμό 16⁶⁰, και η διαδρομή του ήταν από το Θησείο μέχρι την βίλα Θων, στην διασταύρωση των λεωφόρων Αλεξάνδρας και Κηφισίας.⁶¹ Οι γραμμές αυτές λειτουργούσαν κανονικά -με αρκετές βέβαια δυσκολίες την περίοδο του πολέμου αφού μεγάλο μέρος των γραμμών είχε καταστραφεί- μέχρι το 1953 περίπου, όπου και σταμάτησε η λειτουργία του τραμ στην Αθήνα, και αντικαταστάθηκαν με λεωφορεία.⁶²

Εικόνα 2: Το Λεωφορείο Νο 16, φωτογραφία του 1961 (δεξιά).⁶³

Η αστική ανάπτυξη της πόλης των Αθηνών και η ραγδαία αύξηση του πληθυσμού της αποτέλεσε βασικό παράγοντα για την ανάπτυξη και εξέλιξη των αστικών συγκοινωνιών. Από τη δεκαετία του 1960 και μετά οι αστικές συγκοινωνίες εξοπλίζονται με λεωφορεία και τρόλεϊ με νέα δρομολόγια ή αντικαθιστώντας τα δρομολόγια των τραμ.⁶⁴ Πλέον, η Λεωφόρος Αλεξάνδρας ως μία από τις βασικές οδικές αρτηρίες της πόλης έχει πληθώρα

⁶⁰ Μεγάλο μέρος της διαδρομής του τραμ 16 είναι στο σημερινό λεωφορείο 230 (Ακρόπολη-Ζωγράφου).

⁶¹ Παπαϊωάννου, *Το τραμ το τελευταίο. Μια βόλτα με το τραμ του χτες, στην Αθήνα και στα περίξ.*, 72.

⁶² Συντακτική ομάδα Σαν σήμερα, 'Η ιστορία του αθηναϊκού τραμ'.

⁶³ LIFOTEAM, 'Λεωφορεία στην Αθήνα του '60. Οι συγκοινωνίες στους κεντρικούς δρόμους μέσα από τρεις παλιές φωτογραφίες.', *LIFO*, 18 Απρίλιος 2017, στήλη. RETRONAUT, <https://www.lifo.gr/retronaut/leoforeia-stin-athina-toy-60>. (Ημ. Πρόσβασης: 12/1/2023).

⁶⁴ 'Οι αστικές συγκοινωνίες της Αθήνας μέσα στον Χρόνο.', Συγκοινωνίες Αθηνών ΟΑΣΑ Α.Ε, oasa.gr, <https://www.oasa.gr/%CE%B5%CF%84%CE%B1%CE%B9%CF%81%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%86%CE%AF%CE%BB/%CE%BF%CE%B9-%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82-%CF%83%CF%85%CE%B3%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%AF%CE%B5%CF%82-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CE%B8%CE%AE%CE%BD%CE%B1%CF%82-%CE%BC%CE%AD/> (Ημ. Πρόσβασης 30/12/2022).

γραμμών λεωφορείων και τρόλεϊ, τα δρομολόγια των οποίων συνδέουν επί της ουσίας το κέντρο με τα βόρεια προάστια ή τις συνοικίες της γύρω περιοχής μεταξύ τους.⁶⁵

Πέρα από τις γραμμές των λεωφορείων και των τρόλεϊ επί της Αλεξάνδρας υπάρχει και ο σταθμός του μετρό, Αμπελόκηποι. Ο σταθμός αυτός ανήκει στην γραμμή 3 του μετρό που συνδέει πια τον Πειραιά με το Αεροδρόμιο και πήρε το όνομά του από την συνοικία των Αμπελοκήπων που βρίσκεται εκεί. Βρίσκεται επί της Λεωφόρου Αλεξάνδρας και Δημητρίου Σούτσου, σε κοντινή απόσταση από το γήπεδο του Παναθηναϊκού και τον Άρειο Πάγο. Ο αρχικός σχεδιασμός ήταν για να φτιαχτεί στο Θων (Αλεξάνδρας και Κηφισίας) αλλά το 1991 αποφασίστηκε η θέση που έχει σήμερα.⁶⁶

3.5 Συνοικίες

Στην πρώτη επίσημη διαίρεση της Αθήνας σε συνοικίες το 1908, κατά μήκος της Λεωφόρου Αλεξάνδρας είχαν οριστεί 8 συνοικίες (Εικ. 2). Ξεκινώντας από την αρχή της Λεωφόρου στα δεξιά εκτεινόταν η συνοικία του Εθνικού Μουσείου που πήρε το όνομά της από κτήριο του Εθνικού Μουσείου που βρίσκεται επί της Πατησίων⁶⁷. Στη συνέχεια υπήρχε η συνοικία της Νεάπολης⁶⁸ (μετέπειτα Εξαρχείων) που αποτελούσε μία από τις πρώτες περιοχές που είχε αρχίσει να αναπτύσσεται και να οικοδομείται πριν ακόμα μπει στο σχέδιο πόλης ήδη από το 1890⁶⁹. Αμέσως μετά τη Νεάπολη, ξεκινούσε η συνοικία του Λυκαβηττού και οφείλει το όνομά της από τον ομώνυμο λόφο που βρισκόταν στο κέντρο της.⁷⁰ Δίπλα ακριβώς εκτεινόταν η συνοικία των Αμπελοκήπων (παλιό τοπωνύμιο Αμπελόκηποι ή Αγγελόκηποι), που σε αυτή τη διαίρεση βρίσκεται από την κάτω πλευρά της Λεωφόρου

⁶⁵ Ενδεικτικά οι γραμμές λεωφορείων Α7 και Β5 που πηγαίνουν Κηφισιά και Αγία Παρασκευή αντίστοιχα, οι γραμμές του τρόλεϊ 18 και 19 που φτάνουν Χαλάνδρι ή η γραμμή του 021 (Κάνιγγος-Γκύζη) και το τρόλεϊ 14 που ξεκινά από το Μουσείο και φτάνει μέχρι Ελληνορώσων.

⁶⁶ 'Μέσα Σταθερής Τροχιάς: Η Ιστορία μας', Σταθερές Συγκοινωνίες, stasy.gr, <https://stasy.gr/%ce%b5%cf%84%ce%b1%ce%b9%cf%81%ce%b5%ce%af%ce%b1/%ce%b7-%ce%b9%cf%83%cf%84%ce%bf%cf%81%ce%af%ce%b1-%cf%84%cf%89%ce%bd-%ce%bc%ce%ad%cf%83%cf%89%ce%bd-%cf%83%cf%84%ce%b1%ce%b8%ce%b5%cf%81%ce%ae%cf%82-%cf%84%cf%81%ce%bf%cf%87%ce%b9%ce%ac%cf%82/> (Ημ. Πρόσβασης 30/12/2022).

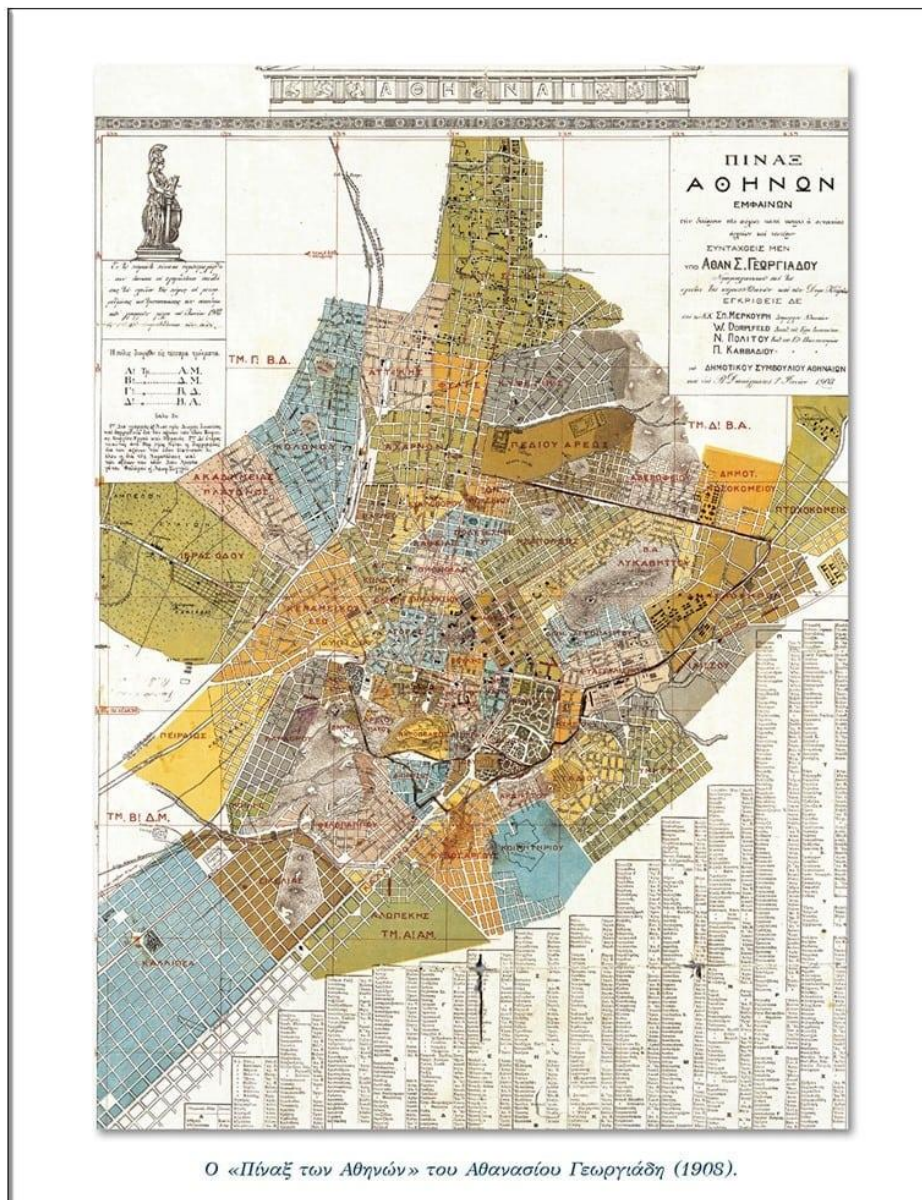
⁶⁷ Ελευθέριος Γ. Σκιαδάς, *Οι Συνοικίες των Αθηνών. Η πρώτη επίσημη διαίρεση*. (Αθήνα: Δήμος Αθηναίων Πολιτισμικός Οργανισμός, 2001), 89.

⁶⁸ Σκιαδάς, 114.

⁶⁹ Θανάσης Παπαϊωάννου, *Ενθύμιον Αθηνών. Η Αθήνα, ο Πειραιάς και τα προάστια στις αρχές του αιώνα μας* (Αθήνα: Γνώση, 1984), 14.

⁷⁰ Σκιαδάς, *Οι Συνοικίες των Αθηνών. Η πρώτη επίσημη διαίρεση*, 109.

Αλεξάνδρας και ξεκινούσε από εκεί που σήμερα βρίσκεται το γήπεδο του Παναθηναϊκού μέχρι την Κηφισιάς.⁷¹

Εικόνα 3: Η πρώτη διοικητική διαίρεση των Αθηνών. Χάρτης 1908.⁷²

Από την απέναντι πλευρά ξεκινούσε από την αρχή της Λεωφόρου η συνοικία του Πεδίου του Άρεως. Το όνομά της δόθηκε από τον χώρο που βρισκόταν η Σχολή Ευελπίδων και μετέπειτα πάρκο. Η συνοικία ξεκινούσε από την Αλεξάνδρας και Βαρβάκη και έφτανε μέχρι

⁷¹ Σκιαδάς, 68.

⁷² Σκιαδάς, 10.

την Μαυροματαίων όπου ήταν και το σύνορο με την συνοικία της Κυψέλης.⁷³ Δίπλα από την συνοικία του Πεδίου του Άρεως ξεκινούσε η συνοικία Αβερώφειο (περιλάμβανε και το σημερινό Γκύζη) και έφτανε μέχρι την περιοχή του Εφηβείου Αβέρωφ και της δόθηκε το όνομα αυτό προς τιμήν του Γεώργιου Αβέρωφ που είχε κάνει δωρεά για το σφραγιστικό ίδρυμα.⁷⁴ Τέλος έχουμε τις συνοικίες Δημοτικού Νοσοκομείου λόγω του Νοσοκομείου ΕΛΠΙΣ που βρισκόταν εκεί⁷⁵ και την τελευταία συνοικία του Πτωχοκομείου που ξεκινούσε από την Λεωφόρο Αλεξάνδρας και έφτανε μέχρι την περιοχή του Γηροκομείου σήμερα.⁷⁶

Μετά τον πόλεμο, με την οικιστική έκρηξη που σημειώθηκε στην Αθήνα οι συνοικίες πύκνωσαν και ενώθηκαν μεταξύ τους. Σήμερα υπάρχουν γύρω από την Λεωφόρο Αλεξάνδρας 4 βασικές συνοικίες το Γκύζη, οι Αμπελόκηποι, τα Εξάρχεια και τα Κουντουριώτικα, αν και κάποιες γειτονιές έχουν κρατήσει τις παλιές ονομασίες όπως το Μουσείο, η Νεάπολη και Αβέρωφ αλλά αποτελούν κομμάτι των μεγάλων συνοικιών που αναφέρονται παραπάνω.

Το Γκύζη βρίσκεται στα αριστερά της Λεωφόρου Αλεξάνδρας και ξεκινάει από το Πεδίον του Άρεως μέχρι τον λόφο Φινοπούλου. Το όνομά της περιοχής δόθηκε προς τιμήν του γλύπτη Νικόλαου Γύζη και η σημερινή του εκδοχή οφείλεται στην παραφθορά του ονόματός του, εξαιτίας της υπογραφής του καλλιτέχνη στα έργα του που την έκανε με λατινικούς χαρακτήρες⁷⁷. Γνώρισε μεγάλη οικοδομική ανάπτυξη από την δεκαετία του 1960 και ύστερα, και αποτελεί πια μία από τις πιο πυκνοκατοικημένες περιοχές του Δήμου Αθηναίων.

Συνεχίζοντας περνάμε στην συνοικία των Αμπελοκήπων, μια περιοχή που μέχρι και τις αρχές του 1900 ήταν εξοχή, κατάφυτη με περιβόλια και αμπελώνες και ελάχιστα εξοχικά σπίτια, όπως η βίλα του Θων.⁷⁸ Σε αυτό βοήθουσε και η ύπαρξη πολλών και μεγάλων ρεμάτων που τα περισσότερα συνδέονταν με τον ποταμό Ιλισσό.⁷⁹ Συνδεόταν με το κέντρο της πόλης μόνο μέσα από τον τερματικό σταθμό του τραμ στην Λεωφόρο Κηφισίας.⁸⁰ Οι

⁷³ Σκιαδάς, 120.

⁷⁴ Σκιαδάς, 56.

⁷⁵ Σκιαδάς, 84.

⁷⁶ Σκιαδάς, 125.

⁷⁷ Θανάσης Γιοχάλας και Τόνια Καφετζάκη, *ΑΘΗΝΑ Ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την Ιστορία και τη Λογοτεχνία* (Αθήνα: Εστία, 2012), 243.

⁷⁸ Γιώργος Ιωάννου, *Η Αθήνα μέσα από καρτ ποστάλ του παρελθόντος* (Αθήνα: Ι.ΣΙΔΕΡΗΣ, 2001), 95–96.

⁷⁹ Παραδείσης, *Αμπελόκηποι*, 15.

⁸⁰ Μπίρης, *Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική 1875-1925*, 30.

Αμπελόκηποι άρχισαν να αναπτύσσονται ως οικιστική περιοχή μετά την έλευση των προσφύγων στην περιοχή και μπήκαν στο σχέδιο πόλης το 1926.⁸¹ Η οικοδομική δραστηριότητα αναπτύχθηκε ραγδαία στην περιοχή την περίοδο του 1950-1960 και σήμερα είναι από τις πιο πολυπληθείς και πυκνοκατοικημένες περιοχές του Δήμου Αθηναίων.

Η συνοικία των Εξαρχείων (μια αρκετά πυκνοκατοικημένη περιοχή) αποτελείται από τις επιμέρους γειτονίες του Μουσείου και της Νεάπολης. Το όνομά της προέρχεται από το όνομα του ιδιοκτήτη ενός μπακάλικου που υπήρχε στην περιοχή.⁸² Αρχικά, η περιοχή και συγκεκριμένα η γειτονιά της Νεάπολης, ξεκίνησε να κατοικείται από διάφορους νησιώτες τεχνίτες που είχαν έρθει την περίοδο που ανοικοδομούνταν η Αθήνα, περίπου στα μέσα του 19^{ου} αιώνα.⁸³ Μέχρι και το τέλος του 19^{ου} αιώνα η περιοχή ήταν εκτός σχεδίου πόλης και τα οικόπεδα ήταν αρκετά φθηνά. Η περιοχή αυτή επεκτεινόταν συνεχώς μέχρι και το 1896 που μπαίνει στο σχέδιο πόλης. Από τη δεκαετία του 30' και έπειτα ξεκινούν να ανεγείρονται πολυώροφες πολυκατοικίες με αποκορύφωμα τις δεκαετίες του 50' και του 60'.⁸⁴

Τέλος, τα Κουντουριώτικα αποτελούσαν μέχρι το 1960 προσφυγικό συνοικισμό. Το όνομά της, το πήρε από τον Ναύαρχο Παύλο Κουντουριώτη, ο οποίος εγκαινίασε τον οικισμό⁸⁵. Η συνοικία αυτή εκτείνεται από την νότια πλευρά του γηπέδου του Παναθηναϊκού μέχρι και την Αμερικάνικη Πρεσβεία και συνορεύει με την Νεάπολη Εξαρχείων στην οδό Κόνιαρη⁸⁶. Την δεκαετία του 1960 γκρεμίστηκε ολοσχερώς ο προσφυγικός συνοικισμός και η περιοχή ανοικοδομήθηκε πλήρως ωστόσο πίσω από το γήπεδο παραμένουν ακόμα κάποια ελάχιστα προσφυγικά σπίτια εκ των οποίων τα περισσότερα είναι εγκαταλελειμμένα⁸⁷.

⁸¹ Παραδείσης, *Αμπελόκηποι*, 4.

⁸² Ελένη Αηδόνη, 'Ήχος και αστικός χώρος. Ο ρόλος του ακουστικού σχεδιασμού στην ανάδειξη της συλλογικής μνήμης.' (Διπλωματική Εργασία, Πάτρα, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2019), 61.

⁸³ Μπίρης, *Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική 1875-1925*, 27.

⁸⁴ Αηδόνη, 'Ήχος και αστικός χώρος. Ο ρόλος του ακουστικού σχεδιασμού στην ανάδειξη της συλλογικής μνήμης.', 65.

⁸⁵ Πέτρος Μανταΐος, 'Κουντουριώτικα', *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 4 Ιούνιος 2017, στήλη Τρίτη Ματιά, https://www.efsyn.gr/stiles/triti-matia/112499_koyntoyriotika. (Ημ. Πρόσβασης 30/12/2022)

⁸⁶ Στο ίδιο.

⁸⁷ Νίκος Βατόπουλος, 'Σπιτάκια σαν παιχνίδια στα παλιά Κουντουριώτικα.', *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 20 Ιανουαρίου 2020, στήλη ΠΟΛΗ, <https://www.kathimerini.gr/life/city/1060724/spitakia-san-paichnidia-sta-palia-koyntoyriotika/> (Ημ. Πρόσβασης 30/12/2022).

4. Η εικόνα της Λεωφόρου Αλεξάνδρας

4.1 Περιοχές (Districts)

4.1.1 Συνοικίες και Κοινωνική Διαστρωμάτωση

Με την πάροδο των χρόνων οι συνοικίες γύρω από την Λεωφόρο Αλεξάνδρας αλλάζουν. Αλλάζουν χαρακτήρα, ύψος αλλά και δομή. Μέχρι και τις αρχές του 1930 το μεγαλύτερο μέρος των συνοικιών αυτών εκτός από τις γειτονιές στις δύο άκρες του δρόμου -Πατησίων και Τέρμα Αλεξάνδρας που ήταν αστικές γειτονιές- οι υπόλοιπες ήταν λαϊκές εργατικές γειτονιές.⁸⁸ Ο χαρακτήρας αυτός γίνεται ακόμα πιο έντονος με την έλευση και εγκατάσταση των προσφύγων στην περιοχή. Ταυτόχρονα, αυξάνεται κατά πολύ η έκτασή τους και αποκτούν αρκετά πυκνή δόμηση.

Την περίοδο 1930-1940, υπάρχει μια ραγδαία αύξηση της πόλης της Αθήνας και έτσι αναπτύσσεται και η λογική της μαζικής κατοίκησης σε πολυκατοικίες. Το μεγαλύτερο κομμάτι του πληθυσμού στις γειτονιές της Αλεξάνδρας συνεχίζει να προέρχεται από λαϊκές και εργατικές οικογένειες, ωστόσο αρχίζουν σιγά σιγά να διαμένουν και μεσο-αστικά στρώματα που έχουν έρθει από επαρχία ή από το εξωτερικό.⁸⁹ Ο χαρακτήρας, όμως, των γειτονιών γύρω από την Αλεξάνδρας αλλάζει κυρίως μετά τον πόλεμο. Η οικοδομή πριμοδοτείται και κάνει την εμφάνισή της η μέθοδος της αντιπαροχής.

Ο πληθυσμός κατανέμεται στην Αθήνα βάση οικονομικής ευχέρειας και έτσι οι ευπορότεροι επιλέγουν τις περιφερειακές συνοικίες κοντά στο κέντρο όπως ήταν οι Αμπελόκηποι. Εκείνη την περίοδο χτίζονται πολλές πολυκατοικίες επί της Λεωφόρου Αλεξάνδρας. Τα διαμερίσματα, ειδικά εκείνα που έβλεπαν προς το Πεδίο του Άρεως, είναι αρκετά ακριβά για τα δεδομένα της εποχής.⁹⁰ Αυτό έχει ως αποτέλεσμα σταδιακά να αλλάζει το ύψος της γειτονιάς, και οι άνθρωποι που κατοικούσαν μέχρι πρότινος φεύγουν και πάνε σε περιοχές κοντά στις βιομηχανικές ζώνες ή στα δυτικά προάστια που είναι εκτός σχεδίου και οι τιμές των οικοπέδων είναι αρκετά χαμηλές.⁹¹ Το μόνο που μένει κάπως

⁸⁸ Γεώργιος Μ. Σαρηγιάννης, *Αθήνα 1830-2000. Εξέλιξη-Μεταφορά-Πολοδομία*. (Αθήνα: Εκδόσεις Συμμετρία, 2000), 70.

⁸⁹ Σαρηγιάννης, 105–6.

⁹⁰ Γιάννης Καιροφύλλας, *Αναμνήσεις ενός Αθηναίου* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2014), 185.

⁹¹ Σαρηγιάννης, *Αθήνα 1830-2000. Εξέλιξη-Μεταφορά-Πολοδομία*, 156–59.

αναλλοίωτο είναι το Γκύζη, λόγω της ύπαρξης, ήδη αρκετών κατοικιών είτε προσφυγικών οικογενειών που είχαν καταφέρει να χτίσουν στην περιοχή είτε εργατικών οικογενειών που κατοικούσαν από πριν.⁹²

Η διαστρωμάτωση των συνοικιών είναι κάτι που έχει εντυπωθεί στη μνήμη των πληροφορητών μας, οι οποίοι όλοι αναφέρουν την Αλεξάνδρας ως μέσο-αστική περιοχή και όχι φθηνή ενώ επίσης όλοι συμφωνούν ότι το Γκύζη ήταν πάντα πιο λαϊκό.

Για κάποιους από τους πληροφορητές μας, διάφορες γειτονιές μεταξύ τους είχαν και έχουν ακόμα μεγάλη διαφορά και αυτό αναδεικνύεται ιδιαίτερα μέσα τις αφηγήσεις τους. Η πληροφορήτρια 2 αλλά και ο πληροφορητής 3 που μένουν και οι δύο στους Αμπελόκηπους προς Πανόρμου και έχουν υψηλό οικονομικό επίπεδο αναφέρονται αρκετά έντονα στην οικονομική διαφορά των γειτονιών. Χαρακτηριστικά η πληροφορήτρια 2 μας λέει: *«Μην κοιτάς που τα λένε όλα Αμπελόκηπους, εμείς δεν έχουμε καμιά δουλειά με τους κάτω. Εμείς εδώ είμαστε άλλο...είμαστε δίπλα στην Φιλοθέη, στο Ψυχικό. Εεε εντάξει τα λένε όλα Αμπελόκηπους αλλά δεν είναι παντού το ίδιο».*

Η έντονη αστικοποίηση συνεχίζεται και μετά το 60' και ιδιαίτερα την περίοδο της χούντας, η οποία αποφάσισε την αύξηση του συντελεστή δόμησης στο 30% σε όλη τη χώρα. Στο κέντρο της πόλης επέρχεται κορεσμός από τα κτήρια και οι δύσκολες αυτές συνθήκες κατοίκησης οδηγούν πολλούς – τους οικονομικά ευπορότερους- να αναζητούν καλύτερες συνθήκες διαβίωσης στα βόρεια και νότια προάστια.⁹³ Κάπως έτσι ξεκινάει και η φάση των ενοικιαστών στις περιοχές του κέντρου, όπως έγινε και στην Αλεξάνδρας. Αρκετοί αφήνουν τα σπίτια τους σε ενοικιαστές ή τα κάνουν επαγγελματική στέγη είτε για τους ίδιους είτε για κάποιον άλλον ιδιώτη.

⁹² Καιροφύλλας, *Αναμνήσεις ενός Αθηναίου*, 186.

⁹³ Σαρηγιάννης, *Αθήνα 1830-2000. Εξέλιξη-Μεταφορά-Πολοδομία.*, 209–13.

Εικόνα 4: Α. Αλεξάνδρας 1959.⁹⁴

Ο πληροφορητής 4, αναφέρεται σε αυτή την αλλαγή, η οποία για αυτόν ήταν πολύ αισθητή καθώς θεωρεί ότι άλλαξε η γειτονιά σε πολλά επίπεδα και κυρίως σε οικονομικό, αναφέροντας χαρακτηριστικά: «ήταν ανεβασμένη γειτονιά αλλά άρχισαν να φεύγουν όλοι για αλλού. Ήταν ιδιοκτήτες αλλά αυτό άλλαξε και άλλαξε και η νοοτροπία. Έκατσε η γειτονιά». Ο συγκεκριμένος, βίωσε αυτή την αλλαγή στον πληθυσμό της περιοχής κυρίως μέσα από την επιχείρησή του και ερμηνεύει μέσα από αυτό, την πτώση που παρουσίασε η Λεωφόρος Αλεξάνδρας στην διασκέδαση με αποτέλεσμα να κλείσουν πολλές επιχειρήσεις.

Μεγάλη διαφορά παρουσιάζει η κοινωνική διαστρωμάτωση στις προσφυγικές πολυκατοικίες. Εκεί στεγάστηκαν οικογένειες προσφύγων (κυρίως από τον συνοικισμό του Πολυγώνου) μετά από κλήρωση, με αποτέλεσμα να υπάρχει μεγάλη διαφοροποίηση στο μορφωτικό και οικονομικό επίπεδο και υπόβαθρο του καθενός. Χαρακτηριστικά ο πληροφορητής 5, κάτοικος των προσφυγικών πολυκατοικιών (η οικογένεια του πατέρα του

⁹⁴ 'Λεωφόρος Αλεξάνδρας 1959. Λήψη από ελικόπτερο για το περιοδικό 'Εικόνες'', *Μεταμορφώσεις της πόλης- όχι μόνο*, 21 Σεπτέμβριος 2016, <https://www.facebook.com/917531414996998/photos/a.937724512977688/1110841098999361/> (Ημ. Πρόσβασης: 12/1/2023).

κληρώθηκε) μας λέει «Εδώ μένανε, όσοι ήταν τυχεροί και κληρώθηκαν δηλαδή, μόνο πρόσφυγες. Έβρισκες όμως ότι ήθελες. Από επαγγέλματα, οι κάτοικοι των προσφυγικών ήταν παντός είδους. Από δικηγόρους, όπως ήταν ο πατέρας μου, μέχρι φορτοεκφορτωτές. Ακόμα και σήμερα το ίδιο παραμένει, έχουμε από άτομα με ένα καλό οικονομικό επίπεδο, επιστήμονες ας πούμε μέχρι ανθρώπους σε στεγαστική ανάγκη, όπως είναι διάφοροι από αυτούς που μένουν στα κατελημμένα διαμερίσματα».

4.1.2 Τα μαρμαράδικα

Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου}, οι περιοχές γύρω από την Λεωφόρο Αλεξάνδρας, βρίσκονταν στην ουσία εκτός ορίων της πόλης. Κάποιες περιοχές ήταν ακόμα εξοχή με ελάχιστες εξοχικές κατοικίες, όπως οι Αμπελόκηποι, ενώ κάποιες άλλες, αν και κατοικούνταν, ήταν εκτός σχεδίου πόλης, όπως η Νεάπολη. Τα σπίτια, επί της λεωφόρου ήταν λίγα, και ανήκαν κατά βάση στα πιο φτωχά λαϊκά στρώματα και στους εργάτες. Ειδικά στην πλευρά της Νεάπολης, κατοικούσαν πολλοί Κυκλαδίτες τεχνίτες, οι οποίοι εργάζονταν για την ανοικοδόμηση της πόλης.⁹⁵ Η μεγαλύτερη παροικία της περιοχής ήταν αυτή των Τηνίων, λόγω της εμπειρίας τους στο μάρμαρο και την μαρμαρογλυπτική.⁹⁶

Λόγω της μεγάλης ζήτησης, που είχαν εκείνη την περίοδο, οι μαρμάρινες κατασκευές, οι τεχνίτες που διέμεναν κοντά στη Λεωφόρο Αλεξάνδρας ανέπτυξαν επιχειρήσεις/εργαστήρια επεξεργασίας μαρμάρου ή αλλιώς μαρμαράδικα. Ο αρχιτεκτονικός ρυθμός της εποχής (αθηναϊκός κλασικισμός) χαρακτηριζόταν από τις μαρμάρινες κατασκευές είτε για διακόσμηση είτε ως δομικά μέρη του οικήματος, όπως μαρμάρινα μπαλκόνια, περίτεχνες διακοσμητικές κατασκευές (φουρούσια), κ.α.⁹⁷ Στα μαρμαράδικα, τα οποία λειτουργούσαν κανονικά μέχρι σχεδόν τα τέλη της δεκαετίας του 1950, κατασκευάζονταν ένα μεγάλο κομμάτι του οικοδομικού υλικού που χρησιμοποιούσαν για την ανέγερση των κτηρίων, τα οποία μετέφεραν και τα εφάρμοζαν έτοιμα στο χτίσιμο. Παράλληλα, με τα μαρμαράδικα αναπτύχθηκαν και τα εργαστήρια γύψινων κατασκευών και διακοσμήσεων.⁹⁸

⁹⁵ Μπίρης, *Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική 1875-1925*, 27.

⁹⁶ Πέτρος Μανταϊός, 'Γεύσεις μνήμης στο Τηνιακό', *Εφημερίδα των Συντακτών*, 3 Φεβρουαρίου 2019, στήλη: Τρίτη Ματιά, https://www.efsyn.gr/stiles/triti-matia/181876_geyseis-mnimis-sto-tiniako. (Ημ.Πρόσβασης: 9/1/2023).

⁹⁷ Μπίρης, *Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική 1875-1925*, 28.

⁹⁸ Μπίρης, 160.

Εικόνα 5: Τα μαρμαράδικα επί της Λεωφόρου Αλεξάνδρας. 1955-1960.⁹⁹

Τα μαρμαράδικα ήταν κάτι πολύ οικείο για τους ανθρώπους των γύρω περιοχών και ήταν σήμα κατατεθέν για πολλά χρόνια. Οι πληροφορητές που αναφέρονται σε αυτά είναι κυρίως αυτοί που έμεναν χαμηλά προς την Λεωφόρο Αλεξάνδρας. Οι υπόλοιποι τα θυμούνται αμυδρά και δεν τα αναφέρουν καθόλου. Ο πληροφορητής 1, θυμάται αρκετά καλά τα μαρμαράδικα γιατί έμενε στη συμβολή Ιπποκράτους και Αλεξάνδρας. «Αυτή η περιοχή ήταν γεμάτη μαρμαράδικα, γεμάτη. Τα μαρμαράδικα, τα μαρμαράδικα...εκεί δουλεύαν το μάρμαρο. Ήταν ανοιχτά, σαν αλάνες σκέψου τα και παντός τύπου. Έφτιαχναν ότι ήθελες. Όλη εκείνη η πλατεία στα Παναθήναια, ήταν όλο μαρμαράδικα τότε». Και η πληροφορήτρια 2 αναφέρεται σε αυτά, αν και έμενε Αμπελόκηπους, τα θυμάται γιατί περνούσε καθημερινά με την συγκοινωνία για να πάει στην δουλειά της. «Προς τα κάτω, έτσι όπως πηγαίνουμε για Πατησίων, είχε πολλά...πως τα λένε αυτά, για το μάρμαρο. Μαρμαράδικα, ναι». Είναι φανερό ότι και οι δύο πληροφορητές, χωροθετούν τα μαρμαράδικα ως μια ολόκληρη περιοχή/γειτονιά με τα ίδια να λειτουργούν ως βασικό χαρακτηριστικό της.

⁹⁹ LIFOTEAM, 'Όταν η Λεωφόρος Αλεξάνδρας ήταν ένας στενός δρόμος με νεόδμητα', *LIFO*, 11 Φεβρουάριος 2017, τμ. RETRONAUT, <https://www.lifo.gr/retronaut/otan-i-leoforos-alexandras-itan-enas-stenos-dromos-me-neodmita>. (Ημ. Πρόσβασης: 12/1/2023).

Σήμα κατατεθέν της περιοχής αυτής ήταν και το καφενείο «Το Τηνιακό» που στεγαζόταν στο κτήριο της Αδελφότητας των Τηνίων. Το καφενείο λειτουργούσε περίπου από τα τέλη της δεκαετίας του 1930 μέχρι το 2016 που έκλεισε. Χαρακτηριστικές μορφές τα δύο αδέρφια που το δούλευαν αποτέλεσε στέκι φοιτητών και όχι μόνο για πολλά χρόνια.¹⁰⁰ Στο καφενείο αναφέρονται μόνο οι νεότεροι σε ηλικία πληροφορητές μας, γιατί αποτέλεσε για αυτούς στέκι κυρίως στα φοιτητικά τους χρόνια.

Επιλέξαμε να το εντάξουμε στην κατηγορία με τις συνοικίες και όχι στους κόμβους, κυρίως γιατί η αναφορά σε αυτό έγινε από όλους σε συνάρτηση με τα μαρμαράδικα. Οι πιο νέοι πληροφορητές που δεν είχαν προλάβει σε λειτουργία τα μαρμαράδικα αλλά γνώριζαν την ύπαρξή τους, σε ερώτησή μας για αυτά, ανέφεραν το Τηνιακό. Το καφενείο αυτό, αν και ιστορικά δεν έχει καμία σχέση ούτε με την αδελφότητα των Τηνίων ούτε με τους Τήνιους χτίστες της περιοχής, λόγω της τοποθεσίας του και του ονόματός του συνδέθηκε με την περιοχή και τα μαρμαράδικα.

Οι πληροφορητές 5 και 6, που είναι οι μικρότεροι σε ηλικία μας το αναφέρουν σαν το στέκι των φοιτητικών τους χρόνων. *«Να σου πω την αλήθεια, τα θυμάμαι πολύ αμυδρά τα μαρμαράδικα. Έμοιαζαν με αλάνες κάπως. Το Τηνιακό όμως, δεν μπορώ να το ξεχάσω...τι νομίζεις εγώ δεν υπήρξα φοιτητής;».* *«Το παραδοσιακό καφενείο Τηνιακό, εκεί στην ένωση Τηνίων, με τις τρομερές ποικιλίες του. Δεν ξέρω....το είχαν αυτοί; Νομίζω το νοίκιαζαν από την ένωση. Εγώ δυο γέρους θυμάμαι, πάντα γέροι ήταν αυτοί (γελάει)..Μα όλοι το ξέρουν, όλοι έχουν πάει εκεί».* Ενώ ο πληροφορητής 4, ως επιχειρηματίας της εστίασης χρόνια στην περιοχή, αναφέρεται σε αυτό κυρίως ως παράδειγμα επιτυχημένης επιχείρησης. *« Εδώ όλη η γειτονιά μέχρι το 60΄ ήταν μαρμαράδικα, εγώ δεν τα πρόλαβα αλλά μου το λέγαν όλοι.....Το Τηνιακό εε; Πάντα φοιτητοστέκι. Από πάντα. Και πάντα πήχτρα. Δεν έβρισκες να κάτσεις. Μπράβο τους. Αυτά τα δύο αδέρφια τα κατάφεραν...έφτιαζαν ένα στέκι ρε παιδί μου. Είχα πάει δυο τρεις φορές. Τους παρακαλούσα να μου το πουλήσουν τότε, αλλά δεν μου το έδιναν με τίποτα».*

¹⁰⁰ Ζωή Παρασίδη, 'Το τελευταίο βράδυ στο Τηνιακό', *popaganda*, 12 Δεκέμβριος 2016, τμ. Αφιερώματα, <https://popaganda.gr/citylife/tiniako/>.(Ημ. Πρόσβασης: 15/1/2023).

4.2 Κόμβοι (Nodes)

Κατά μήκος της Λεωφόρου Αλεξάνδρας υπάρχουν τρεις ελεύθεροι δημόσιοι χώροι πρασίνου και αναψυχής. Στην αρχή της, δηλαδή στην συμβολής της Αλεξάνδρας με την Πατησίων βρίσκεται η πλατεία Αιγύπτου. Από την οδό Μαυροματαίων ξεκινάει το Πεδίο του Άρεως και λίγο πιο πάνω στο τέλος των οδών Χαριλάου Τρικούπη και Λασκάρεως, βρίσκεται η Πλατεία Αργεντινής Δημοκρατίας ή αλλιώς Παναθήναια. Πέρα από τα πάρκα, η Λεωφόρος Αλεξάνδρας ήταν γνωστή για την νυχτερινή ζωή της που απαρτιζόταν από πληθώρα σινεμά, θεάτρων και κέντρων τα οποία συγκέντρωναν ιδιαίτερα πολύ κόσμο.

4.2.1 Πλατεία Αιγύπτου

Η πλατεία Αιγύπτου βρίσκεται μεταξύ των οδών Πατησίων, Αλεξάνδρας, Μαυροματαίων και Ιουλιανού. Η πλατεία Αιγύπτου ξεκίνησε να διαμορφώνεται το 1878, την ίδια περίοδο που ολοκληρωνόταν και η χάραξη της Λεωφόρου Αλεξάνδρας και βρισκόταν στην συμβολή της νέας λεωφόρου με την Πατησίων.¹⁰¹ Το όνομα αυτό της δόθηκε, ως φόρος τιμής στην Αίγυπτο, που την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου φιλοξενήθηκαν εκεί η εξόριστη κυβέρνηση, η βασιλική οικογένεια και οι ένοπλες δυνάμεις της Ελλάδας.¹⁰²

Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, η πλατεία αποτελούσε παιδικό κήπο, χαρακτηρισμός που προκύπτει από την ύπαρξη πισίνας με θαλασσίνο νερό για να κολυμπούν τα παιδιά. Η δημιουργία τέτοιων υπαίθριων δεξαμενών σε διάφορες πλατείες της πόλης¹⁰³ ήταν έργο του υφυπουργού Υγιεινής Απόστολου Δοξιάδη (με την κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου 1928-1932) στα πλαίσια της κοινωνικής πρόνοιας. Οι πισίνες αυτές απευθύνονταν σε παιδιά φτωχών οικογενειών (αφού είχαν κάνει τις απαραίτητες εξετάσεις στα δημοτικά ιατρεία) που δεν μπορούσαν λόγω οικονομικής δυσχέρειας να πάνε για μπάνιο στη θάλασσα. Το πρωί αυτές οι πισίνες λειτουργούσαν για κολύμπι και το απόγευμα αφού άδειάζαν με νερό

¹⁰¹ Δημήτρης Κυριαζής, 'Η μεγαλοαστική γοητεία της μικροσκοπικής πλατείας Αιγύπτου', *LIFO*, 8 Μαρτίου 2017, στήλη. Αθήνα, <https://www.lifo.gr/now/athens/i-megaloastiki-goiteia-tis-mikroskopikis-plateias-aigyptoy>. (Ημ. Πρόσβασης 30/12/2022)

¹⁰² Μαριάνθη Μπέλλα, 'Πλατεία Αιγύπτου: Μια ιστορική πλατεία με έντονους συμβολισμούς', *Κριτική Παιδαγωγική*, 27 Σεπτεμβρίου 2016, http://criticeduc.blogspot.com/2016/09/blog-post_27.html. (Ημ. Πρόσβασης: 30/12/2022)

¹⁰³ Αυτές οι δημοτικές πισίνες υπήρχαν και στην πλατεία Κουμουνδούρου, στον Άγιο Παντελεήμονα, στο Γκύζη, στο Παγκράτι, στο Κουκάκι, στο Κολωνάκι, στην Ακαδημία Πλάτωνος και στα Πετράλωνα.

χρησιμοποιούνταν για ομαδικά παιχνίδια. Το θαλασσινό νερό μεταφερόταν με τη βοήθεια των βυτίων του Δήμου Αθηναίων.¹⁰⁴

Εικόνα 6: Δημοσίευμα της εφημερίδας *Αθηναϊκή* για τις πισίνες στην πλατεία Αιγύπτου (1935).¹⁰⁵

Το 1982, με πρωτοβουλία του συλλόγου Αιγυπτιωτών Ελλάδας, τοποθετήθηκε στην πλατεία προτομή του Κωνσταντίνου Καβάφη που φιλοτεχνήθηκε από τον γλύπτη Κώστα Βαλσάμη. Επίσης, στην πλατεία υπάρχουν άλλες τρεις προτομές ανδρών. Του δήμαρχου της Αθήνας, Σπύρου Πάτση, από μάρμαρο, έργο του γλύπτη Ν. Παυλόπουλου, η επίσης από μάρμαρο προτομή του Ιωάννη Τσιγάντε και δίπλα της το μνημείο των ασυρματιστών, του γλύπτη Κ. Παλαιολόγου και η ορειχάλκινη προτομή του συνταγματάρχη Δημήτριου Ψαρρού.¹⁰⁶¹⁰⁷ Τέλος, από το 1960 η πλατεία φιλοξενεί τον σταθμό των ΚΤΕΛ για τα ανατολικά προάστια της Αττικής και για την βόρεια Ελλάδα. Το 2007 δημιουργήθηκε στον χώρο της πλατείας υπόγειος χώρος στάθμευσης αυτοκινήτων.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Βασιλική Θεοδώρου και Δέσποινα Καρακατσάνη, 'Υγιεινής παραγγέλματα': ιατρική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα (Αθήνα: Εκδόσεις Διόνικος, 2010), 343–47.

¹⁰⁵ *Αθηναϊκή* 10/6/1935.

¹⁰⁶ Το όνομα του γλύπτη δεν αναφέρεται.

¹⁰⁷ Αντωνοπούλου, *Τα γλυπτά της Αθήνας*, 162.

¹⁰⁸ Μπέλλα, 'Πλατεία Αιγύπτου: Μια ιστορική πλατεία με έντονους συμβολισμούς'.

Στην πλατεία αυτή αναφέρεται μόνο ο πληροφορητής 1, χωρίς μάλιστα να ερωτηθεί συγκεκριμένα για αυτή. Ο συγκεκριμένος πληροφορητής, είχε προλάβει και θυμόταν όλες τις φάσεις ανάπτυξης της πλατείας, από όταν ήταν ακόμα παιδικός κήπος με πισίνα. «*Ονομάστηκε Αιγύπτου τελευταία γιατί την διαμόρφωσαν Αιγυπτιώτες για να βάλουν το άγαλμα του τέτοιου (σ.σ. του Καβάφη) και έτσι έγινε, παλιά δεν ήταν έτσι, παλιά ήτανε κάθετη δηλαδή ήτανε τότε...δεν ήταν κυκλοφορία μεγάλη. Προπολεμικά το είχε φτιάξει ο Κοτζιάς, και είχε κάνει μια μεγάλη πισίνα, αυτός έκανε τέτοια, με αλμυρό νερό, θαλασσινό νερό για να κολυμπούν τα παιδιά, τώρα πως το έφερνε δεν ξέρω, έκανε αυτά τα λαϊκίστικα ξέρεις. Ήτανε θυμάμαι δύο τεράστια παρτέρια και μια δεξαμενή έτσι (σ.σ. δείχνει με τα χέρια του) πως το λένε...ήταν διαμορφωμένα όπως κατέβαινε η Αλεξάνδρας στενή και ήταν αριστερά δεξιά έτσι κήπος και βέβαια έγινε και η στάση του ΚΤΕΛ Αττικής είναι εκεί από τότε και σιγά σιγά το διαμόρφωσαν και μετά όταν το άλλαξαν...μετά βέβαια έκαναν και υπόγειο γκαράζ αυτό είναι της δεκαετίας του 80'-90'». Ο πληροφορητής 1 έμενε προς το κάτω μέρος της Αλεξάνδρας και η πλατεία Αιγύπτου ήταν μέρος όπου κυκλοφορούσε με ευκολία, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους πληροφορητές που κατοικούσαν αρκετά ψηλά και δεν είχαν σύνδεση με τον χώρο αυτό. Επίσης, οι μικρότεροι σε ηλικία πληροφορητές έχουν προλάβει την πλατεία Αιγύπτου με την μορφή που έχει σήμερα, ως εκ τούτου δεν αποτέλεσε, ποτέ, για αυτούς, χώρο συγκέντρωσης ή παιχνιδιού.*

4.2.2 Πάρκο Αργεντινής Δημοκρατίας

Το πάρκο Αργεντινής Δημοκρατίας βρίσκεται επί της Λεωφόρου Αλεξάνδρας μεταξύ των οδών Χαριλάου Τρικούπη και Λασκάρεως. Ο χώρος διαμορφώθηκε ως πάρκο την δεκαετία του 1960 και πιο πριν εκεί υπήρχαν μαρμαράδικα και άδεια οικόπεδα.¹⁰⁹ Ο περισσότερος κόσμος την αναφέρει με το όνομα Παναθήναια, από το όνομα ενός παλιού διάσημου θερινού κινηματογράφου που υπήρχε στη γωνία Αλεξάνδρας και Χ. Τρικούπη αλλά και της ομώνυμης ψησταριάς που λειτουργεί μέχρι σήμερα.¹¹⁰ Στην πλατεία υπάρχει η ορειχάλκινη προτομή του Jose de San Martin στρατηγού και εθνικού ήρωα της Αργεντινής, έργο του γλύπτη Jose Fioravanti, και αποτελεί δωρεά της Πρεσβείας της Αργεντινής στον δήμο της

¹⁰⁹ Πετρος Μανταίος, 'Γεύσεις μνήμης στο Τηνιακό', *Εφημερίδα των Συντακτών*, 3 Φεβρουαρίου 2019, στήλη Τρίτη Ματιά, https://www.efsyn.gr/stiles/triti-matia/181876_geyseis-mnimis-sto-tiniako. (Ημ. Πρόσβασης: 30/12/2022).

¹¹⁰ Ελευθερία Αλαβάνου, 'Πάρκα του κέντρου, μικρά αλλά μοναδικά.', *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 23 Δεκεμβρίου 2020, στήλη ΚΟΙΝΩΝΙΑ, <https://www.kathimerini.gr/society/561205327/parka-toy-kentroy-mikra-alla-monadika/>. (Ημ. Πρόσβασης: 31/12/2022).

Αθήνας,¹¹¹ αλλά και η προτομή (η οποία έχει κλαπεί) του Αθανάσιου Κ. Λευκαδίτη του ιδρυτή του ελληνικού προσκοπισμού, έργο του γλύπτη Λάζαρου Λαμέρα.¹¹² Υπάρχουν ακόμα δύο σιντριβάνια με γλυπτό και ανάγλυφο μαρμάρινο διάκοσμο τα οποία αγοράστηκαν από τον δήμο Αθηναίων το 1962 και μεταφέρθηκαν στην πλατεία.¹¹³

Μόνο δύο πληροφορητές αναφέρθηκαν στο πάρκο αυτό. Ο πληροφορητής 6, με το πάρκο δεν ασχολείται καθόλου και μας μιλάει κυρίως για κάποιες γνωστές επιχειρήσεις εστίασης που υπάρχουν εκεί. *«Ένα άλλο που είναι χαρακτηριστικό αν σας ενδιαφέρει είναι δυο ψησταριές που είναι σημαντικές είναι τα 3 αδέρφια και είναι και τα Παναθήναια τα οποία είναι στην πλατεία εδώ ακόμα. Δεν συζητάμε τι σουβλάκι γινόταν εκεί πέρα. Πράγματα που έχουμε φτάσει 63 χρονών και θυμόμαστε ακόμα τι πράγματα ωραία έφτιαχναν».* Ο συγκεκριμένος πληροφορητής, ενώ ζει δίπλα σχεδόν στο πάρκο αυτό, δεν το χρησιμοποιούσε ως μέρος συνάντησης ή παιχνιδιού γιατί όπως μας λέει, η παρέα του πήγαινε στον Λυκαβηττό για παιχνίδι, με αποτέλεσμα τον χώρο αυτό να τον έχει συνδέσει μόνο με τα εστιατόρια και το σινεμά.

Επίσης, ο πληροφορητής 1, αναφέρεται στο πάρκο Αργεντινής Δημοκρατίας, κυρίως λόγω της μεγάλης αλλαγής που έγινε στην περιοχή αφού έκλεισαν τα μαρμαράδικα. *«Εκεί που είναι το μεγάλο πάρκο της Αργεντινής δημοκρατίας εκεί λοιπόν ήταν τα μαρμαράδικα είχε πολλά παντού αλλά εκεί που έμειναν μέχρι το 60 ήταν εκεί, και μετά το άνοιξαν και έγινε το πάρκο Αργεντινής Δημοκρατίας, τα Παναθήναια που λέμε, για να τιμήσουν την Αργεντινή που είχε μεγάλο φιλελληνισμό της είχε βάλει Ελλάδα παντού και τέτοια, νομίζω ο δήμαρχος Τσουκαλάς το έκανε».* Είναι φανερό ότι δεν υπάρχει κάποια συγκεκριμένη μνήμη από βιωμένες εμπειρίες στο πάρκο αυτό, αλλά η αφήγησή του βασίζεται στην αντίθεση μεταξύ πάρκου και μαρμαράδικων. Η αλήθεια είναι, πως αυτό το πάρκο εκτός από το μικρό του μέγεθος, εξυπηρετεί κατά βάση τα μαγαζιά της γειτονιάς και όχι τόσο τους κατοίκους που προτιμούν να πάνε στο Πεδίο του Άρεως που βρίσκεται σε πολύ κοντινή απόσταση. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να χαρακτηρίζεται ολόκληρος ο χώρος πρωτίτως, από τα μαγαζιά (αρκετά από τα οποία αποτελούν κλασικά στέκια της γειτονιάς) και δευτερευόντως από την λειτουργία του ως πάρκο.

¹¹¹ Αντωνοπούλου, *Τα γλυπτά της Αθήνας*, 161.

¹¹² Αντωνοπούλου, 125.

¹¹³ Αντωνοπούλου, 138.

4.2.3 Πεδίον του Άρεως

Το Πεδίον του Άρεως αποτελεί τον δεύτερο μεγαλύτερο χώρο πρασίνου στην πρωτεύουσα, μετά τον Εθνικό Κήπο στο Ζάππειο. Βρίσκεται μεταξύ των οδών Αλεξάνδρας, Μαυροματαίων, Ευελπίδων και Βαλτινών και έχει έκταση περίπου 230 στρέμματα.¹¹⁴ Το όνομά του δόθηκε, κατά το λατινικό Campus Martius, λόγω του ότι στον χώρο του φιλοξενούνταν οι στρατώνες του Ιππικού.¹¹⁵

Εικόνα 7: Πεδίο του Άρεως 20/10/1939.¹¹⁶

Την περίοδο της βασιλείας του Όθωνα, ο χώρος χρησιμοποιούνταν για στρατιωτικές ασκήσεις, ενώ τις Κυριακές ήταν προσβάσιμο στους πολίτες για να κάνουν την βόλτα

¹¹⁴ Αγγελική Α. Δελβοριά και Ευσταθία Ι. Μαγιάτη, 'Καταγραφή προβλημάτων και αξιοποίηση-μέσω ήπιων επεμβάσεων- του μεγαλύτερου πνεύμονα πρασίνου της Αθήνας, του Πεδίου του Άρεως ή Πολυγώνου.' (Πτυχιακή Εργασία, Αθήνα, Ανώτατο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Πειραιά, 2009), 5.

¹¹⁵ Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20ον αιώνα*, 230.

¹¹⁶ 'Πεδίο του Άρεως 1939', *Μεταμορφώσεις της πόλης- όχι μόνο*, 29 Νοέμβριος 2016, <https://www.facebook.com/917531414996998/photos/a.937724512977688/1177957195621084/> (Ημ. Πρόσβασης: 12/1/2023).

τους.¹¹⁷ Ακόμα και το βασιλικό ζεύγος συνήθιζε να πηγαίνει έφιππο στο Πεδίον του Άρεως για αναψυχή, με τη συνοδεία της μουσικής της στρατιωτικής μπάντας.¹¹⁸ Ο Δήμος Αθηναίων, το 1859, αποφάσισε να φτιάξει, για την στρατιωτική μπάντα, μια εξέδρα με σκέπαστρο, και λόγω του πολυγωνικού της σχήματος πήρε την ονομασία της η περιοχή του Πολύγωνου.¹¹⁹ Οι Κυριακάτικες αυτές βόλτες των Αθηναίων στο Πεδίον του Άρεως ήταν πολύ δημοφιλείς, και λόγω της κοσμοσυρροής φτιάχτηκαν μέσα στο πεδίο έξι υπαίθρια καφενεία για να εξυπηρετούν τον κόσμο.¹²⁰ Σε μία από αυτές τις βόλτες, το 1859, διαδραματίστηκαν και τα Σκιαδικά, μία από τις πρώτες φοιτητικές κινητοποιήσεις, η οποία πήρε την μορφή αντιμοναρχικής διαδήλωσης. Επίσης, το 1862, στον χώρο του Πεδίου, γιορτάζεται από το πλήθος η έξωση του βασιλιά Όθωνα.¹²¹ Διαδήλωση είχε πραγματοποιηθεί και το 1917, από αντιβενιζελικούς που κατευθύνονταν στο Πεδίο του Άρεως για να αναθεματίσουν τον Βενιζέλο.¹²²

Εικόνα 8: Το ανάθεμα του Βενιζέλου στο Πεδίον του Άρεως, 1917.¹²³

¹¹⁷ Μπίρης, 'ΑΘΗΝΑΙ: Η σύγχρονος πόλις και τα περίχωρά της', 1289.

¹¹⁸ Καιροφύλλας, *Η Αθήνα στου Όθωνα τα χρόνια*, 199.

¹¹⁹ Μπίρης, 'ΑΘΗΝΑΙ: Η σύγχρονος πόλις και τα περίχωρά της', 1289.

¹²⁰ Άρτεμις Σκουμπουρδή, *Καφενεία της παλιάς Αθήνας* (Αθήνα: Δήμος Αθηναίων Πολιτισμικός Οργανισμός, 2000), 46.

¹²¹ Δεληβοριά και Μαγιατή, 'Καταγραφή προβλημάτων και αξιοποίηση-μέσω ήπιων επεμβάσεων- του μεγαλύτερου πνεύμονα πρασίνου της Αθήνας, του Πεδίου του Άρεως ή Πολυγώνου.', 7.

¹²² Τάσος Αναστασιάδης, Λένα Κόρμα, και Μανόλης Κορρές, *Με το βλέμμα της Στρατιάς της Ανατολής. Αθήνα 1917. Γαλλική Σχολή Αθηνών* (Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, 2017), 104.

¹²³ Αναστασιάδης, Κόρμα, και Κορρές, 104.

Το 1870, φτιάχεται το πρώτο κτίσμα στον χώρο, που είναι το εκκλησάκι των Αγίων Ταξιάρχων. Το 1887, με βασιλικό διάταγμα ο χώρος του Πεδίου του Άρεως, εντάσσεται στο σχέδιο πόλης και χαρακτηρίζεται κήπος.¹²⁴ Ένα χρόνο πριν, αποφασίζετε να ανεγερθεί στο πεδίο κτηριακό συγκρότημα για τη Σχολή Ευελπίδων, που μέχρι τότε βρισκόταν στον Πειραιά. Τα χρήματα, τα προσέφερε ο Γεώργιος Αβέρωφ ως δώρο για την ενηλικίωση του διαδόχου Κωνσταντίνου, και ο σχεδιασμός του συγκροτήματος ήταν έργο του Τσίλλερ.¹²⁵ Στα χρόνια που πέρασαν, κατά παράβαση του βασιλικού διατάγματος του 1887, χτίστηκαν διάφορα μόνιμα ή προσωρινά κτήρια, όπως κτήρια της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού, το νοσοκομείο των Κτηνών, προσφυγικοί συνοικισμοί και οι αθλητικές εγκαταστάσεις του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου¹²⁶ που βρίσκονται εκεί μέχρι και σήμερα.¹²⁷

Το Πεδίον του Άρεως χαρακτηρίστηκε δημόσιο πάρκο το 1934. Τότε γκρεμίστηκαν και διάφορα κτήρια που είχαν φτιαχτεί μέσα στο χώρο του πάρκου. Στα πλαίσια των εορτασμών των 100 χρόνων από την Ελληνική Επανάσταση, ανατέθηκε στα μέλη του Σωματείου Ελλήνων Γλυπτών η κατασκευή μαρμάρινων προτομών των ηρώων του 21', οι οποίες και τοποθετήθηκαν αντικριστά στην είσοδο του Πεδίου, σχηματίζοντας την λεωφόρο των ηρώων.¹²⁸ Μέσα στον χώρο του Πεδίου υπάρχουν διάφορα γλυπτά και μνημεία με πιο χαρακτηριστικό αυτό του βασιλιά Κωνσταντίνου, το μνημείο πεσόντων Βρετανών, Αυστραλών και Νεοζηλανδών (άγαλμα Αθηνάς), το μνημείο του Ιερού λόχου και του Αλέξανδρου Υψηλάντη στο οποίο από το 1964 έχουν εναποτεθεί και τα οστά του.¹²⁹

Στα τέλη της δεκαετίας του 1930, φτιάχτηκαν τρία αναψυκτήρια στο Πεδίο του Άρεως. Το «Green Park» και η «Γαρδένια» επί της Μαυροματαίων και το «Άλσος». Το «Άλσος» ήταν από τα πιο γνωστά κέντρα διασκέδασης εκείνη την εποχή. Την δεκαετία του 50' ανέλαβε το αναψυκτήριο ο ηθοποιός Γιώργος Οικονομίδης (το οποίο και κράτησε μέχρι το 1985 που πέθανε), που το όνομά του συνδέθηκε με την ιστορία του «Άλσους». Πολλοί γνωστοί καλλιτέχνες της περιόδου πέρασαν από την σκηνή του «Άλσους» και αρκετοί νεότεροι

¹²⁴ Γιοχάλας και Καφετζάκη, *ΑΘΗΝΑ Ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την Ιστορία και τη Λογοτεχνία*, 581.

¹²⁵ Μπίρης, *Αι Αθήναι από τον 19ο εις τον 20ο αιώνα*, 222.

¹²⁶ Οι εγκαταστάσεις του Πανελληνίου βρίσκονταν εκεί που είναι σήμερα η πλατεία Αιγύπτου. Η Αλεξάνδρας με την Πατησίων δεν συναντιόνταν παρά μόνο μέσω πλευρικών οδών. Το 1934, σε μια μεγάλη ανάπλαση απαλλοτριώθηκε το Γυμναστήριο και έγινε η ένωση των δύο δρόμων. Στον Πανελλήνιο έδωσαν την έκταση στο Πεδίον του Άρεως να χτίσει τις νέες του εγκαταστάσεις.

¹²⁷ Παπαϊωάννου, *Ενθύμιον Αθηνών. Η Αθήνα, ο Πειραιάς και τα προάστια στις αρχές του αιώνα μας*, 282.

¹²⁸ Αντωνοπούλου, *Τα γλυπτά της Αθήνας*, 96–98.

¹²⁹ Αντωνοπούλου, 20, 40, 79, 120.

αναδείχθηκαν από τον Οικονομίδη. Ήταν ένα 2ωρο καλλιτεχνικό πρόγραμμα, με σκετς, μπαλέτα και τραγούδι. Χιλιάδες κόσμου πήγαινε να διασκεδάσει στα αναψυκτήρια του Πεδίου του Άρεως, ειδικά τα καλοκαίρια.¹³⁰ Το 1960, ο ηθοποιός Μάνος Κατράκης άνοιξε στο Πεδίο του Άρεως θερινό θέατρο με την ονομασία «Κηποθέατρο», όμως επί χούντας σταμάτησε η λειτουργία του, και το 1975 πέρασε στα χέρια της Αλίκης Βουγιουκλάκη που το ονόμασε «Αλίκη».¹³¹

Μέχρι και τη δεκαετία του 1990 το Πεδίο του Άρεως είχε πολλή ζωή. Τα μαγαζιά του χώρου αλλά και ο Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος κάνουν αρκετές καταπατήσεις στον χώρο πράσινου με αποτέλεσμα οι κάτοικοι της περιοχής να εξεγείρονται για τις αυθαιρεσίες και να βρίσκονται συνέχεια σε δικαστική διαμάχη μαζί τους. Το 2008, ξεκίνησαν οι εργασίες για την ανάπλασή του, η οποία όμως δεν τελείωσε ποτέ. Το πάρκο παρέμεινε κλειστό για αρκετά χρόνια και υποβαθμίστηκε αρκετά. Οι κάτοικοι έδωσαν μεγάλους αγώνες για να ξαναφτιαχτεί και να λειτουργήσει πάλι το πάρκο. Η τελευταία ανάπλαση ξεκίνησε το 2015 και τελείωσε το 2018.¹³²

Το Πεδίο του Άρεως, πέρα από κόμβο, αποτελεί και τοπόσημο για την ευρύτερη περιοχή όχι μόνο λόγω του μεγέθους του, αλλά και από το γεγονός ότι είναι ένα πάρκο που αναφέρεται σε υπερτοπικό επίπεδο σε σχέση με το πάρκο Αργεντινής Δημοκρατίας και την πλατεία Αιγύπτου που αναφέρονται στην γειτονιά. Είναι ένας χώρος πρασίνου, ανοιχτός και προσβάσιμος για όλους, στον οποίο πέρα από την επαφή με το φυσικό τοπίο μέσα στον πυκνό αστικό ιστό είναι ένας χώρος αναβαθμισμένος κοινωνικά, σχεδόν από την αρχή της λειτουργίας του. Δηλαδή, το Πεδίο του Άρεως πρωτίστως αποτελούσε σημείο συνάντησης και συνδιαλλαγής με τον υπόλοιπο κόσμο και δευτερευόντως σημείο επαφής με την φύση.

Όλοι οι πληροφορητές έκαναν αναφορά στο πάρκο, ως κομμάτι της καθημερινότητας τους αλλά κυρίως της διασκέδασής τους. *«Το Πεδίο του Άρεως ήταν τότε το κάτι άλλο. Ήταν όπως είναι τώρα απλά είχε λιγότερο τσιμέντο. Είχαν χόμα τα δρομάκια. Εκεί ήταν το γνωστό άλσος του Οικονομίδη, τα ταλέντα του Οικονομίδη. Βγήκαν πολλά ταλέντα από αυτόν. Ήταν κυνηγός ταλέντων. Η εκπομπή του μεταδιδόταν και στο ραδιόφωνο και ξεκινούσε με το θρυλικό Φίλοι μου αγαπημένοι, αυτό είναι πολύ σημαντικό να το γράψετε. Βγήκαν πολλοί από*

¹³⁰ Καιροφύλλας, *Αναμνήσεις ενός Αθηναίου*, 20.

¹³¹ Δεληβοριά και Μαγιάτη, 'Καταγραφή προβλημάτων και αξιοποίηση-μέσω ήπιων επεμβάσεων- του μεγαλύτερου πνεύμονα πρασίνου της Αθήνας, του Πεδίου του Άρεως ή Πολυγώνου.', 26.

¹³² Δεληβοριά και Μαγιάτη, 30.

αυτόν, οι αδερφοί Κατσάμπα και πολλοί άλλοι. Πήγαιναν εκεί οικογένειες, έπαιρναν το παγωτό ή την πορτοκαλάδα τους και βλέπαν την παράσταση. Πήγαιναν εκεί γιατί ήταν ένα ωραίο στέκι πολιτισμένο. Κυρίως ήταν προς το αναψυκτήριο. Αυτό ήταν το ύφος των μαγαζιών. Εκεί ήταν οικογενειακό το περιβάλλον. Μπορούσε να πάει μια μαμά με τα παιδιά της να πάρει ένα αναψυκτικό δεν χρειαζόταν να πάρει αλκοόλ. Πήγαιναν εκεί κόσμος και δοκιμαζόταν στο τραγούδι κυρίως». (πληροφορητής 6)

Εικόνα 9: Το αναψυκτήριο Άλσος στο Πεδίο του Άρεως 1950.¹³³

Σχεδόν από όλους τους πληροφορητές δίνεται έμφαση στη μεγάλη απεύθυνση που είχε το Πεδίο του Άρεως ως χώρος, σε κατοίκους εκτός των γύρω περιοχών. Ο στόμφορ που επιδεικνύουν κάποιοι στην φωνή τους κυρίως, φανερώνει πόσο σημαντικό ήταν για αυτούς. Το θεωρούσαν το «επίκεντρο» της περιοχής, λόγω του ότι στο πάρκο έρχονταν άνθρωποι από όλη την Αθήνα. Αυτό έκανε το ίδιο το πάρκο ακόμα πιο σημαντικό και για τους ίδιους αλλά και για την ίδια την γειτονιά. «Το Πεδίο ήταν για όλους τους Αθηναίους. Είχε ένα ωραίο κεντράκι, εκεί που ήταν το Green Park και δίπλα το Άλσος που λειτουργούσε σαν καμπαρέ. Ήταν πολύ ωραία αυτά, τώρα δυστυχώς δεν πιάνουν. Είχε σόου πίστας. Τότε ήταν της μόδας

¹³³ 'Αναψυκτήρια: Γκριν Παρκ, Γαρδένια, Άλσος', *Campus Martius- Πεδίον του Άρεως*, http://cmartius.blogspot.com/2015/03/blog-post_17.html (Ημ. Πρόσβασης: 12/1/2023).

να βάζουν και λυομενα θέατρα και είχε βάλει ένα και η Βουγιουκλάκη, με τα χίλια ζόρια το βγάλανε αυτό. Ήταν της μόδας αυτά τότε. Είχαν και στον Εθνικό Κήπο ένα τέτοιο». (πληροφορητής 1)

Αναφέρονται στο Πεδίο του Άρεως με θαυμασμό και περιγράφουν τις βόλτες τους σαν μια μοναδική και αξέχαστη εμπειρία. «Όλη η Αθήνα σύχναζε εκεί. Το πεδίο ήταν για την βόλτα της Κυριακής, οικογένειες και κάποια ζευγάρια πήγαιναν. Δεν υπήρχε κάποιος κίνδυνος. Πήγαιναν οικογένειες με τα παιδιά τους. Υπήρχαν πολλοί πλανόδιοι που πουλούσαν μπαλόνια, παγωτά, παστέλι ποπ κορν, τα είχα προλάβει όλα αυτά εγώ τότε. Για το κέντρο ήταν σαν ένα πανηγύρι της Κυριακής. Είχε και πλανόδιους φωτογράφους. Να πω κάτι χαρακτηριστικό, εκεί στο άγαλμα του Κωσταντίνου του βασιλέως ήταν πάντα 3-4 πλανόδιοι φωτογράφοι όπως στις ταινίες που το εμφανίζουν με το πορτάκι έβγαζες την φωτογραφία και στην δίνανε». (πληροφορητής 6)

Μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι υπάρχουν αρκετές αναφορές στην απουσία κινδύνου εκείνη την εποχή υπονοώντας μια σύγκριση με το σήμερα. Αν και, οι περισσότεροι πληροφορητές μας είχαν σταματήσει να πηγαίνουν στο Πεδίο του Άρεως χρόνια πριν ερημώσει, η εικόνα της εγκατάλειψης και της υποβάθμισης του χώρου, τους είναι πολύ έντονα εντυπωμένη αν και δεν την έχουν βιώσει στην ουσία. «Στο πεδίο πηγαίναμε. Από την μια μεριά μέχρι την άλλη. Πως δεν πηγαίναμε; Στο Πεδίο του Άρεως; Κυριακή και ωραία και από όλα. Δεν φοβόμασταν τότε. Το έχουν ξαναφτιάξει τώρα βέβαια. Τα αγάλματα κάτω όλα, τα βλέπαμε ωραία. Ήταν ωραίο πράγμα. Τα απογεύματα ήταν γεμάτο. Τις Κυριακές τις ατέλειωτες αυτές Κυριακές. Το πρωί ήταν γεμάτο παιδάκια. Το άλσος, το αναψυκτήριο. Εκείνο ήταν σπουδαίο. Ήταν κέντρο, είχα πάει εγώ πολλές φορές. Εκεί ήταν οι καλύτεροι τραγουδιστές, οι καλύτεροι όλοι. Ποιος ήταν εκεί μεγάλος, που πέθανε; Που το είχε χρόνια εκεί. Χρόνια. Έβγαζε ταλέντα. Το άλσος του Οικονομίδη λεγόταν ναι. Ήταν πάρα πολύ ωραίο, όχι απλώς ωραίο. Βέβαια. Έκανα βόλτες με φίλες. Καθίσαμε εκεί. Ήταν γεμάτο. Καθόντουσαν στις καρέκλες. Το αγαπούσε ο κόσμος και το φρόντιζε. Βόλτα που πηγαίναμε και το φχαριστιόμασταν. Παγωτά πράγματα εκεί όλα». (πληροφορήτρια 2).

Οι νεότεροι πληροφορητές έχουν συνδέσει τις παιδικές τους αναμνήσεις με την βόλτα στο Πεδίο του Άρεως. Είναι ο χώρος που πήγαιναν με τις οικογένειες τους για να παίξουν, να πάρουν γλυκίσματα ή να βγάλουν φωτογραφίες. Χαρακτηριστικά ο πληροφορητής 5 αναφέρει: «Κατεβαίναμε στο Πεδίο του Άρεως και μάλιστα οι πρώτες μου φωτογραφίες, με

είχε πάει η μαμά μου, μικρούλη, πολύ μικρούλη και με έβγαλε φωτογραφία ένας υπαίθριος φωτογράφος. Ήταν μια μεγάλη βόλτα για εμάς εδώ. Να πάμε ας πούμε στο μεγάλο πάρκο, σε αυτό το ωραίο πάρκο. Ήταν η κυριακάτικη μας βόλτα».

Βασικό χαρακτηριστικό των αφηγήσεων των πληροφορητών μας, είναι το νοσταλγικό τους ύφος. Ειδικά, όταν αναφέρονται σε μέρη και σημεία, τα οποία είναι χαρακτηρισμένα από θετικές αναμνήσεις, προσπαθούν να αποδείξουν μέσα από τις αφηγήσεις τους, την αλλαγή που έχει συντελεστεί -στο σήμερα- προς το χειρότερο.¹³⁴ Όλοι, ανεξαιρέτως, οι πληροφορητές, μιλούν για το Πεδίο του Άρεως με μια νοσταλγική διάθεση. Θεωρούν ότι παλιότερα ήταν όλα καλύτερα, με βασικό τους παράδειγμα τις αναμνήσεις από το πάρκο αυτό. Μέσα από τις αφηγήσεις τους, παρουσιάζουν το Πεδίο του Άρεως, ως το καταλληλότερο παράδειγμα για να αναφερθούν σε μια ιδανική εποχή που πια δεν υπάρχει. Επειδή το Πεδίο, λειτουργεί για όλους τους πληροφορητές μας, ως τοπόσημο, μέσα από την αίγλη και την δόξα που του αποδίδουν με τις αφηγήσεις τους, νιώθουν ότι αναβαθμίζεται ολόκληρη η περιοχή, η δική τους περιοχή. Φαίνεται ότι νιώθουν περήφανοι που ένα τέτοιο μέρος βρίσκεται στη δική τους γειτονιά. Παρατηρούμε ότι έχουν οικειοποιηθεί τον χώρο σε τέτοιο βαθμό που οποιαδήποτε αλλαγή, θετική ή αρνητική, επιδρά με τον ίδιο τρόπο και στον ίδιο βαθμό και σε επίπεδο γειτονιάς.

4.2.4 Σινεμά, θέατρα και κέντρα.

Ένα άλλο βασικό χαρακτηριστικό της Λεωφόρου Αλεξάνδρας ήταν το κομμάτι της διασκέδασης. Σχεδόν από τις αρχές της διάνοιξης της, υπάρχουν δημοσιεύματα στον Τύπο της εποχής που εκθειάζουν την ομορφιά του δρόμου, αναφέρονται στην χαρά που νιώθουν οι περιπατητές και την προτείνουν σαν μία από τις καλύτερες λύσεις για έξοδο.¹³⁵ Είχε κάποια κέντρα που απευθύνονταν σε αστικές τάξεις όπως η μπουραρία του Θων και το κέντρο διασκέδασης «Ηραϊόν», και οι δύο χώροι με ιδιαίτερη αρχιτεκτονική, κήπους και πίστα για χορό. αλλά και μικρές ταβέρνες όπως η «Ανεσις» και «Αι Λεύκα» που ήταν λαϊκά

¹³⁴ Janelle Lynn Wilson, 'Here and Now, There and Then: Nostalgia as a Time and Space Phenomenon: Here Now, There and Then', *Symbolic Interaction* 38, τχ. 4 (Νοέμβριος 2015): 478–79, <https://doi.org/10.1002/symb.184>.

¹³⁵ *Ακρόπολις*, 21/6/1915, *Η Βραδυνή*, 23/3/1924, και *Εμπρός*, 7/2/1923.

μαγαζιά.¹³⁶ Μετά την εγκατάσταση των προσφύγων στις γύρω περιοχές, οι λαϊκές ταβέρνες και τα καφενεία ανθίζουν στην περιοχή προσφέροντας εκτός από φαγητό και ζωντανή μουσική και χορεύτριες (κυρίως για ανατολίτικους χορούς).¹³⁷ Πολλά μαγαζιά μαζεμένα υπήρχαν και στο τέρμα των Αμπελοκήπων, στο ύψος της βίλας του Θων. Οι παλιοί το ονόμαζαν τέρμα ή παραλία.¹³⁸

Τα κέντρα και τα εστιατόρια που υπήρχαν στην Λεωφόρο Αλεξάνδρας προσέλκυαν σε καθημερινή βάση αρκετό κόσμο, από τις γύρω περιοχές και όχι μόνο. Η πληροφορήτρια 2 φαίνεται να προτιμάει για την έξοδο και την διασκέδασή της αυτά τα μαγαζιά ή στα καφέ της Αλεξάνδρας παρά στα θέατρα και τα σινεμά στα οποία δεν αναφέρεται καθόλου όπως θα δούμε και παρακάτω. *«Εκεί προς το κάτω μέρος, ήταν όλο κεντράκια. Έτσι μικρά. Για φαΐ και για χορό. Καφέ σαντάν κορίτσι μου, αν καταλαβαίνεις τι εννοώ. Εγώ πήγαινα συχνά με κάτι φιλενάδες μου. Είχε και κάτι τύπους περίεργους...καταλαβαίνεις. Δεν σε πείραζαν αλλά ήταν περίεργοι. Όταν σου λέω καφέ Σαντάν....εεε αυτό εννοώ»*. Για τους μικρότερους σε ηλικία πληροφορητές οι ταβέρνες και τα κέντρα είναι μέρος της οικογενειακής εξόδου. Ο πληροφορητής 6 μας αναφέρει: *«Είχε πολλές ταβέρνες από παλιά. Έβρισκες ότι ήθελες και...πως να το πω...για όλα τα πορτοφόλια και τα γούστα»*. Επίσης και ο πληροφορητής 5 θυμάται: *«Ωχ, αγαπημένη ταβέρνα ήταν εκεί...εκεί που τώρα είναι ένα τεράστιο κτήριο. Μέχρι πρόσφατα ήταν μια τηλεφωνία εκεί. Η Cyta νομίζω. Εκεί παλιά, όταν ήμουν μικρός, ήταν άχτιστο οικόπεδο. Στην άκρη είχε μια ταβέρνα...Τα Τρυγόνια; Τα τριζόνια; Κάπως έτσι. Εκεί πηγαίναμε συχνά με την οικογένεια μου. Πηγαίναμε και στην παραλία...στο τέρμα Αμπελοκήπων. Έτσι το έλεγαν τότε. Είχε πολλά μαγαζιά και θύμιζε παραλιακή περιοχή μιας λουτρόπολης ας πούμε»*. Ο πληροφορητής 1 μας λέει χαρακτηριστικά *«Πολλή ζωή είχε εκεί στο τέρμα Ιπποκράτους που είχε και πολλές ταβέρνες και ψησταριές. Ήταν διασκεδαστικό κέντρο η Αλεξάνδρας. Κατέβαινε ο κόσμος από του Γκύζη, από τα Εξάρχεια και ερχόταν εδώ»*. Αυτό που μπορούμε να παρατηρήσουμε είναι ότι ενώ οι πληροφορητές μας αναφέρονται σε αυτά, ως κομμάτι της διασκέδασης των κατοίκων της περιοχής αλλά και γενικότερα, εστιάζουν κυρίως σε όσα βρίσκονταν πλησιέστερα στην κατοικία τους και ήταν και οι ίδιοι πελάτες.

¹³⁶ Παραδείσης, *Αμπελόκηποι*, 151.

¹³⁷ Παραδείσης, 154.

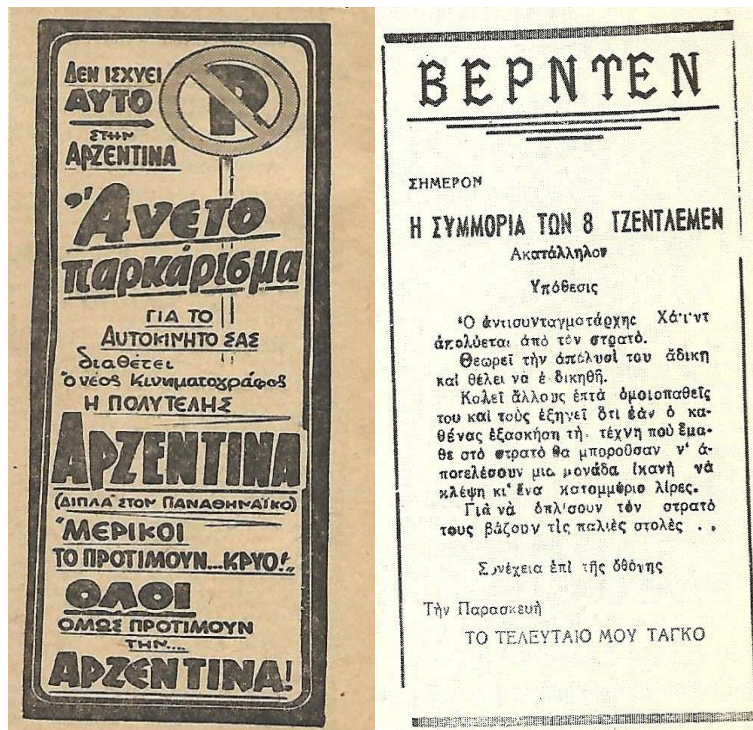
¹³⁸ Μανταΐος, 'Γεύσεις μνήμης στο Τηνιακό'.

Όσο αναπτύσσεται σε οικιστικό επίπεδο η Λεωφόρος Αλεξάνδρας τόσο πιο πολύ αναβαθμίζεται όσον αφορά την διασκέδαση. Πέρα από τις ταβέρνες και τα καφενεία, κατά μήκος, η Αλεξάνδρας προσφέρει πλήθος θερινών -κυρίως- σινεμά, που κάποια λειτουργούν μέχρι και σήμερα. Το σινέ-βαριετέ «Βερντέν» υπαίθριο σινεμά που άνοιξε το 1920 και λειτούργησε μέχρι το 1964, βρισκόταν επί της Λεωφόρου στο ύψος της Ιπποκράτους, ο θερινός κινηματογράφος «Νιρβάνα» που φτιάχτηκε το 1937 και συνεχίζει μέχρι και σήμερα με χειμερινή αίθουσα πια. Τα «Παναθήναια», που λειτουργούσε και ως βαριετέ στην αρχή, από τους πλέον γνωστούς θερινούς κινηματογράφους, που χαρακτήρισε και ολόκληρη την γειτονιά με το όνομά του. Λειτούργησε το 1920, επί της Χαριλάου Τρικούπη και Αλεξάνδρας, και συνεχίζει μέχρι σήμερα, αν και έχει μεταφερθεί σε άλλο σημείο επί της Μαυρομιχάλη. Το «Λουξ», από το 1928 μέχρι το 1970, εκεί που σήμερα είναι το ξενοδοχείο «Zafolia» από τα πιο μεγάλα θερινά της περιοχής που συχνά φιλοξενούσε και θεατρικές παραστάσεις και η «Γρανάδα» εξ' αρχής φτιαγμένο να λειτουργεί όλο το χρόνο με το θερινό να βρίσκεται στην ταράτσα του κτηρίου είναι το πιο ακριβό σινεμά της Αλεξάνδρας, ανοίγει στα μέσα της δεκαετίας του 1930 και συνεχίζει μέχρι το 1984, όπου γίνεται το «Θέατρο Λαμπέτη».¹³⁹

Στους κινηματογράφους της Λεωφόρου Αλεξάνδρας αναφέρονται κατά βάση οι νεότεροι σε ηλικία πληροφορητές και ο πληροφορητής που έμενε στην Ιπποκράτους. Οι αφηγήσεις των μικρότερων πληροφορητών δίνουν μεγάλη βάση στα σινεμά και τα παρουσιάζουν ως σήμα κατατεθέν της περιοχής σε σχέση με τα υπόλοιπα μέρη διασκέδασης που είχε η λεωφόρος. Και οι δύο γεννημένοι στα τέλη της δεκαετίας του 50' έζησαν την χρυσή εποχή του κινηματογράφου και αποτελούσε για αυτούς βασική μορφή διασκέδασης. Ο πληροφορητής 6 αναπολεί τα θερινά σινεμά : *«Πωω τα θερινά. Τα θερινά ήταν το κάτι άλλο. Εμείς πηγαίναμε στην Γρανάδα και τα Παναθήναια. Μύριζες τα λουλούδια. Ήταν λες και ήσουν στην εξοχή»*. Ενώ ο πληροφορητής 5 τα θεωρεί συστατικό στοιχείο της ζωής της περιοχής. *«Ήταν σινεμαδογειτονιά η Αλεξάνδρας. Είχε την Αρτζεντίνα, την Γρανάδα, την Νιρβάνα και άλλα πολλά. Αυτό που την χαρακτήριζε ήταν οι σινεμάδες, το Πεδίο και το γήπεδο»*. Από του πιο μεγάλους σε ηλικία μας μιλάει για τους κινηματογράφους μόνο ο πληροφορητής 1 που έμενε κοντά σε αρκετά σινεμά και τα θεωρεί και αυτός, χαρακτηριστικό γνώρισμα της περιοχής. *«Η Αλεξάντρας ήταν γνωστή για τα σινεμά της. Είχε*

¹³⁹ Δημήτρης Φύσσας, *ΤΑ ΣΙΝΕΜΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ 1896-2013. ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΤΟΠΙΟΥ*. (Αθήνα: eBooks4Greeks.gr, 2019). Περιέχει πληροφορίες για όλα τα σινεμά της Αθήνας με αλφαβητική σειρά.

όλο θερινά. Πήγαινε ο κόσμος τότε σινεμά. Ήταν η διασκέδασή του. Το Βερντέν, το Λουζ, η Γρανάδα. Είχε και άλλα πολλά. Αυτά ήταν τα πιο γνωστά».

Εικόνα 10: Διαφήμιση κιν/φου Αρζεντίνα 1963 και του κιν/φου Βερντέν.¹⁴⁰

Πέρα από τα σινεμά, είναι γνωστή και για τα θέατρά της. Δύο από τα πιο γνωστά και χαρακτηριστικά που βρίσκονταν επί της Λεωφόρου ήταν το θέατρο «Παρκ» στον αριθμό 28 και το θέατρο «Μετροπόλιταν» στον αριθμό 16. Το «Παρκ» ξεκινά την λειτουργία του τον Ιούλιο του 1956. Θεωρήθηκε ως το μεγαλύτερο θέατρο (χειμερινό και θερινό) στα Βαλκάνια. Στο θέατρο «Παρκ» εμφανιζόταν για χρόνια ο θίασος του Λογοθετίδη. Εκεί ανέβασε ο Μίκης Θεοδωράκης η λαϊκή όπερα «Ομορφη πόλη». Το θέατρο έκλεισε οριστικά το 2012.¹⁴¹ Επίσης το θέατρο «Μετροπόλιταν» ξεκίνησε το 1948 ως θερινό τμήμα της Εθνικής Λυρικής Σκηνής. Ανέβηκαν πολλές παραστάσεις που έγιναν επιτυχία. Σε αυτό ανέβασε και ο Χατζηδάκης την «Οδό Ονείρων» το καλοκαίρι του 1962 απέναντι από τον Θεοδωράκη.¹⁴²

¹⁴⁰ 'Αρζεντίνα (Λεωφ. Αλεξάνδρας)', *cinema-hellas*, 15 Μάιος 2012, http://cineanamnisi.blogspot.com/2012/05/blog-post_8824.html (Ημ. Πρόσβασης: 12/1/2023).

¹⁴¹ Δανάη- Ελευθερία Σωπασιή, 'Το ιστορικό Θέατρο Πάρκ στην λεωφόρο Αλεξάνδρας.', *MAXMAG*, 9 Απρίλιος 2021, <https://www.maxmag.gr/theatro/to-istoriko-theatro-park-stin-leoforo-alexandras/> (Ημ. Πρόσβασης: 10/1/2023).

¹⁴² Καιροφύλλας, *Αναμνήσεις ενός Αθηναίου*, 148–49.

Μέσα από τις αφηγήσεις των πληροφορητών διαπιστώνουμε ότι τα θέατρα της Λεωφόρου Αλεξάνδρας ήταν σημεία προσέλκυσης κόσμου και βασικά μέρη της «ζωής» της περιοχής. Ο πληροφορητής 1 αναφέρει *«Από προπολεμικά η Αλεξάνδρας ήταν κέντρο θεάτρων. Το Παρκ και το Μεντιτερανέ (σ.σ. μάλλον εννοεί το Μετροπόλιταν) ήταν τα πιο γνωστά και ανταγωνίζονταν μεταξύ τους»*. Παρόμοιες αφηγήσεις έχουν και άλλοι πληροφορητές. Χαρακτηριστικά ο 6 μας λέει: *«Όλοι οι σπουδαίοι ηθοποιοί έπαιζαν εδώ στην Αλεξάνδρας. Τους είχαμε και πελάτες στο μαγαζί. Όλους τους θυμάμαι»*. Ο πληροφορητής 4, εστιάζει στα θέατρα ως επιχειρήσεις και αναδεικνύει τον ρόλο που διαδραμάτισαν στην δημιουργία και την διατήρηση της νυχτερινής ζωής της Λεωφόρου. *«Τα θέατρα ήταν αυτά που έδιναν τη ζωή. Μιλάμε για πολύ κόσμο. Αρχισαν να κλείνουν εκεί κάπου το 90. Ένα έγινε και μουζουκάδικο μια περίοδο. Κρίμα. Άλλαξε η γειτονιά. Μόνο η Ζήνα έχει μείνει και πιο πάνω αυτό... το πες το..το Λαμπέτη. Δεν έχουν σχέση με την παλιά αίγλη όμως. Τότε πέρασε μεγάλες δόξες η Αλεξάνδρας»*. Αυτό που παρατηρούμε, είναι ότι παρ' ότι τα θέατρα της Λεωφόρου Αλεξάνδρας ήταν γνωστά και φημισμένα και προσέλκυαν κοινό από όλη την Αθήνα και συνέβαλαν στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής, οι πληροφορητές που αναφέρονται σε αυτά και έχουν μνήμες είναι μόνο όσοι έμεναν κοντά σε αυτά.

Η περιοχή της Λεωφόρου Αλεξάνδρας λόγω των θεάτρων της μάζευε πολλούς ηθοποιούς, με αρκετούς από αυτούς να μένουν στις γύρω περιοχές. Κλασικό στέκι των ηθοποιών και των καλλιτεχνών υπήρξε το ζαχαροπλαστείο «Σόνια». Ξεκίνησε ως παραδοσιακό καφενείο στα μέσα της δεκαετίας του 1930 και συνέχισε να λειτουργεί κανονικά μέχρι το 1998. Αρχές 2000 άνοιξε υπό νέα διεύθυνση αλλά έκλεισε οριστικά πριν κάποια χρόνια. Η «Σόνια» ήταν από τα πιο φημισμένα μαγαζιά της περιοχής και πέρα από στέκι ήταν και τοπόσημο για την περιοχή, αν και τώρα έχει απομείνει μόνο η «Στάση Σόνια» των λεωφορείων να την θυμίζει.¹⁴³

¹⁴³ Ελευθέριος Γ. Σκιαδάς, 'Η ιστορική 'Σόνια' επί της Λεωφόρου Αλεξάνδρας και το καμπαρέ 'Χόλλιγουντ'', Ο Μικρός Ρωμηός, Ηλεκτρονική Εφημερίδα για την Αθήνα του Μουσείου της Πόλεως των Αθηνών, Ίδρυμα Βούρου- Ευταξία, <https://mikros-romios.gr/sonia/> (Ημ. πρόσβασης 10/1/2023).

Εικόνα 11: Σόνια Ζαχαροπλαστείο.¹⁴⁴

Οι περισσότεροι πληροφορητές αναφέρονται στη «Σόνια». Η «Σόνια» λόγω της καλής της φήμης ως μαγαζί, ήταν μέρος που συχνάζαν άνετα και γυναίκες. Η πληροφορήτρια 2 ήταν θαμώνας του καφέ και προσπαθεί να αναδείξει την ποιότητα των πελατών του μαγαζιού αλλά και την λειτουργία του ως στέκι των ηθοποιών και της «καλής κοινωνίας». «*Στη Σόνια...ναι πηγαίναμε συνέχεια. Πολλές φορές πηγαίναμε με τις φιλενάδες μου. Ήταν πολύ ωραίο μαγαζί. Όλος ο καλός κόσμος εκεί πήγαινε, εκεί μαζευόταν....και ηθοποιοί. Ένα σωρό ηθοποιοί ήταν κάθε βράδυ στη Σόνια*».

Η «Σόνια» ήταν τόσο φημισμένη, κυρίως επειδή συχνάζαν όλοι οι μεγάλοι ηθοποιοί της εποχής, λόγω γειννίας της με διάφορα θέατρα γύρω γύρω και αυτό ήταν κάτι που τους μικρότερους πληροφορητές τους εντυπωσίαζε. Όπως μας αναφέρει ο πληροφορητής 6 «*Η Μέκκα της Αλεξάνδρας ήταν η Σόνια. Εκεί συχνάζαν όλες οι φίρμες. Πήγαιναν για φαγητό μόλις σχολούσαν από τα θέατρα....Ο Μίμης Φωτόπουλος πήγαινε κάθε βράδυ εκεί....ξέρω μάλιστα και τι έτρωγε. Κάθε μέρα μια μπριζόλα και ένα караφάκι κρασί. (γελάει) είχα έναν γνωστό που δούλευε γκαρσόνι στη Σόνια και μας τα έλεγε*». Ο θαυμασμός του για το μαγαζί ήταν αρκετά φανερός ακόμα και από τον τόνο της φωνής του, ωστόσο ο συγκεκριμένος πληροφορητής δεν είχε καθίσει ποτέ στη «Σόνια». Ένωθε όμως τόσο οικείο το μαγαζί αυτό, γιατί η φήμη που είχε αποκτήσει λόγω της πελατείας του, το χαρακτήριζε ως κάτι το ξεχωριστό και το σημαντικό για την γειτονιά αλλά και για όλη την Λεωφόρο Αλεξάνδρας.

Ο πληροφορητής 4 αναδεικνύει τη σημασία που είχε η «Σόνια» στην διαμόρφωση της νυχτερινής ζωής στην περιοχή. «*Στη Σόνια, στη Σόνια γινόταν χαμός κάθε βράδυ. Έφτιαζε την πιάτσα της περιοχής. Έδωσε στίγμα, καταλαβαίνεις; Όλο ηθοποιοί πήγαιναν. Μόνο στέκι; Δεν ήταν μόνο στέκι. Το πιστεύεις, ότι ακόμα και σήμερα για να πω στον ταξιτζή που να με*

¹⁴⁴ 'Σόνια', *cinema-hellas*, 21 Φεβρουάριος 2019, <http://cineanamnisi.blogspot.com/2019/02/blog-post.html> (Ημ. Πρόσβασης: 12/1/2023).

φέρει πρέπει να του πω στη Σόνια για να καταλάβει; Ακόμα και σήμερα που είναι κλειστή τόσο χρόνια, με το που πω Σόνια καταλαβαίνει που πρέπει να έρθει». Ο συγκεκριμένος πληροφορητής αλλά και ο πληροφορητής 5 αντιλαμβάνονται την «Σόνια» ως τοπόσημο. «Την Σόνια την θυμάμαι καλά γιατί έμενε από πάνω μια θεία μου και πηγαίναμε επίσκεψη. Σαν παιδάκι σκεφτόμουν πόσο ωραίο καφέ ήταν. Ήταν τοπόσημο τότε. Την ξέραμε όλοι και ας μην είχαμε πάει ποτέ να κάτσουμε». Η ιστορία και η φήμη της «Σόνια» είχε ξεπεράσει την γειτονιά και την περιοχή, για αυτό και για τους κατοίκους των γύρω περιοχών θεωρούνταν πολύ σημαντικό σημείο αλλά και σήμα κατατεθέν της διασκέδασης της Λεωφόρου Αλεξάνδρας.

4.3 Διαδρομές και Όρια (Paths & Edges)

4.3.1 Η Λεωφόρος Αλεξάνδρας ως διαδρομή (υποδομές, συγκοινωνία, κίνηση)

Η Λεωφόρος Αλεξάνδρας τα πρώτα χρόνια που ανοίχτηκε ήταν ένας μεγάλος χωματόδρομος με πολλές λακκούβες, το ίδιο και οι γύρω δρόμοι που αποτελούσαν μικρά ή μεγάλα μονοπάτια προς τις διάφορες γειτονιές. Έργα συντήρησης δεν γίνονταν με αποτέλεσμα σε μέρες βροχής να γίνονται όλα λάσπη και να δυσχεραίνεται η κυκλοφορία και των πεζών και των αμαξών.¹⁴⁵ Στις αρχές του 1900, ο δήμος Αθηναίων αποφασίζει να δενδροφυτεύσει κατά μήκος όλο τον δρόμο, δεξιά και αριστερά με λεύκες και κυπαρίσσια.¹⁴⁶ Επίσης, ο φωτισμός, εκείνη την περίοδο, ήταν ανύπαρκτος και ο κόσμος χρησιμοποιούσε λυχνάρια και δάδες για να μπορέσει να κατευθυνθεί το βράδυ προς τα σπίτια του.¹⁴⁷

Οι πρώτες βελτιωτικές εργασίες, που αφορούσαν τον φωτισμό ξεκίνησαν στις αρχές του 1920, επί δημαρχίας Γεώργιου Τσόχα, που ηλεκτροδότησε την Λεωφόρο Αλεξάνδρας και ολοκληρώθηκαν μέχρι το 1927 που ξεκίνησαν να λειτουργούν τα ηλεκτροκίνητα τραμ και αναγκαστικά έπρεπε η περιοχή να έχει ηλεκτρικές εγκαταστάσεις.¹⁴⁸ Λόγω της ύπαρξης του ηλεκτροκίνητου τραμ, έπρεπε να γίνουν εργασίες πισσόστρωσης στην λεωφόρο, οι οποίες ολοκληρώθηκαν το 1923. Παρ' όλα αυτά, μεγάλο πρόβλημα συνέχιζε να αποτελεί η βροχή,

¹⁴⁵ Παραδείσης, *Αμπελόκηποι*, 17.

¹⁴⁶ Οικονόμου, *ΛΕΩΦΟΡΟΣ: Η Ακρόπολη του ελληνικού αθλητισμού και η πραγματική της ιστορία.*, 26.

¹⁴⁷ Παραδείσης, *Αμπελόκηποι*, 205.

¹⁴⁸ Οικονόμου, *ΛΕΩΦΟΡΟΣ: Η Ακρόπολη του ελληνικού αθλητισμού και η πραγματική της ιστορία.*, 28.

αφού ο δρόμος πλημμύριζε, λόγω των ρεμάτων που δημιουργούνταν από τον Λυκαβηττό, και σταματούσε τελείως η κυκλοφορία οχημάτων και τραμ.¹⁴⁹

Μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1950, η Αλεξάνδρας, ήταν ένας στενός δρόμος με μία λωρίδα ανά κατεύθυνση και άσχημα ασφαλτοστρωμένος. Είχε όμως μεγάλα και φαρδιά πεζοδρόμια, τα οποία πλακοστρώθηκαν λίγο μετά τον πόλεμο, με διπλή σειρά από δέντρα, κυρίως λεύκες αλλά και μερικούς ευκάλυπτους.¹⁵⁰ Η διαμόρφωσή της όπως την ξέρουμε σήμερα, με τρεις λωρίδες ανά κατεύθυνση και τη νησίδα στη μέση έγινε αρχές της δεκαετίας του 1960. Το έργο το είχε αναλάβει η Τεχνική Εταιρεία Οδών Οδοστρωμάτων, και αφορούσε όλο το μήκος της Λεωφόρου Αλεξάνδρας. Τότε κατασκευάστηκαν τρεις υπόγειες διαβάσεις και οι ισόπεδοι κόμβοι.¹⁵¹

Οι αλλαγές στις υποδομές της Λεωφόρου Αλεξάνδρας φαίνεται να είναι εντυπωμένες καθαρά στην μνήμη των πληροφορητών. Οι μεγαλύτεροι αναφέρονται σε αυτές κυρίως για λόγους σύγκρισης με μια πρότερη κατάσταση που την έχουν σαφώς πιο ωραιοποιημένη στο μυαλό τους. Ενδεικτικά ο πληροφορητής 1 αναφέρει: *«Ήταν χωμάτινος και είχε μεγάλα χωμάτινα πεζοδρόμια. Αργότερα στο μεσοπόλεμο ασφαλτοστρώθηκε. Εγώ τη θυμάμαι που ήταν μέχρι το 59 ασφαλτοστρωμένη με μία λωρίδα ανά κατεύθυνση και χωμάτινα πεζοδρόμια, μεγάλα ως επί το πλείστον πολύ ανοιχτά. Είχε πολύ χώρο μέχρι τα σπίτια. Είχε και δέντρα, είχαν βάλει και δεντροστοιχίες, όχι σπουδαίες βέβαια. Το 1959 έγινε η μεγάλη... τότε έκαναν μεγάλες αναπλάσεις για να τα κάνουν όλα για το αυτοκίνητο. Αυτή η λανθασμένη πολιτική που τα κάνουμε όλα για το αυτοκίνητο. Αυτό το πληρώνουμε μέχρι και σήμερα. Διανοίχτηκε και αυτή και έγινε όπως την ξέρουμε τώρα».* Παρόμοια και η πληροφορήτρια 2. *«Η Αλεξάνδρας, βέβαια, ήταν μεγάλη, έτσι ωραία. Είχε δέντρα, πολλά δέντρα, βέβαια. Και δεξιά και αριστερά. Ήταν ωραία».* Στον πληροφορητή 5, ο οποίος δεν βίωσε όλες αυτές τις αλλαγές και η εικόνα που έχει είναι και η πιο σύγχρονη εκδοχή του δρόμου, του προκαλεί μεγάλη εντύπωση η πρότερη κατάσταση και για αυτό μας το αναφέρει. *«Έχω κάτι φωτογραφίες εκεί στην είσοδο, το 40 τόσο νομίζω, είναι η μαμά μου με τη μαμά της, στη γωνία Δημητσάνας και Αγίου Σάββα, εκεί στην Αλεξάνδρας δηλαδή, που φαίνεται ότι είναι χωματόδρομος η Αλεξάνδρας. Δηλαδή απίστευτο».*

¹⁴⁹ Οικονόμου, 29.

¹⁵⁰ Παραδείσης, *Αμπελόκηποι*, 206.

¹⁵¹ LIFOTEAM, 'Όταν η Λεωφόρος Αλεξάνδρας ήταν ένας στενός δρόμος με νεόδμητα', *LIFO*, 11 Φεβρουαρίου 2017, στήλη RETRONAUT, <https://www.lifo.gr/retronaut/otan-i-leoforos-alexandras-itan-enas-stenos-dromos-me-neodmita>. (Ημ. Πρόσβασης: 3/1/2023).

Η συγκοινωνία στη Λεωφόρο Αλεξάνδρας ξεκινάει από τις απαρχές του δρόμου με τα ιπήλατα τραμ και συνεχώς εξελίσσεται. Επειδή θεωρούνταν βασική οδική αρτηρία που συνέδεε και τα περίχωρα οι υποδομές της όσον αφορά τις συγκοινωνίες ήταν αρκετά ανεπτυγμένες. Οι πληροφορητές που αναφέρθηκαν εκτενώς στην συγκοινωνία της Λεωφόρου Αλεξάνδρας ήταν και αυτοί που μετακινούνταν σε καθημερινή βάση κυρίως για να πάνε στη δουλειά τους.

Η συγκοινωνία για τους μεγαλύτερους κυρίως πληροφορητές ήταν αρκετά σημαντικός παράγοντας για την καθημερινότητά τους, γιατί η μετακίνησή τους γινόταν ευκολότερη. Στην εποχή που αναφέρονται οι περισσότεροι πληροφορητές, τα ιδιωτικά αυτοκίνητα ήταν είδος πολυτελείας και ελάχιστοι είχαν στην κατοχή τους, έτσι τα τραμ, τα λεωφορεία και τα τρόλεϊ ήταν το κύριο μέσο μετακίνησής του κόσμου για τις πιο μακρινές διαδρομές.

Ο πληροφορητής 3, θυμάται έντονα το δρομολόγιο των δύο γραμμών που χρησιμοποιούσε σχεδόν καθημερινά για να πηγαίνει στις υποχρεώσεις του. *«Εγώ θυμάμαι, τούτο, τούτο που παίρναμε εμείς από εδώ. Όχι το παίρναμε, πηδάγαμε πάνω στο τραμ εκεί. Όπως ήμασταν τότε, ούτε μια δραχμή δεν είχαμε για να δώσουμε. Νομίζω το τραμ αυτό ερχόταν από του Γκούζη και πήγαινε στην Αλεξάνδρας. Πήγαινε και ένα λεωφορείο στην Αλεξάνδρας».*

Η μετακίνηση με την συγκοινωνία αποτελούσε ρουτίνα για τους περισσότερους και μέσω αυτής πραγματοποιούνταν και μια διαδικασία οικειοποίησης και απομνημόνευσης της διαδρομής και του ίδιου του δρόμου, ως χώρου. Αυτό είναι φανερό και από τον πληροφορητή 1 και την πληροφορήτρια 2 που χρησιμοποιούσαν τα λεωφορεία για να πηγαίνουν στην εργασία τους. *«Το ένα ήταν το 14, το οποίο ξεκίναγε από την Πανεπιστημίου, ανέβαινε την Χαριλάου Τρικούπη, έβγαινε Σπυρίδωνος Τρικούπη και πήγαινε κομμάτι της Αλεξάνδρας. Το 16 το οποίο 16 ήταν αυτό που έγινε 230 τώρα. 16 λεγόταν και το λεωφορείο και μετά έγινε 230, το οποίο κόπηκε το 1947, γιατί δεν είχε ποτέ πολύ κίνηση. Ξεκινούσε από του Θων και πήγαινε Θησείο. Για αυτό το έλεγαν Θων-Θησείο. Πέρναγε λοιπόν, την Αλεξάνδρας, κατέβαινε την Ιπποκράτους έστριβε πως το λένε στην, στην εεε Ακαδημίας κατέβαινε Πανεπιστημίου και πήγαινε, συνέχιζε Διονυσίου Αρεοπαγίτου και ανέβαινε στην Ακρόπολη και μέσω Αποστόλου Παύλου πήγαινε Θησείο. Έτσι πήγαινε και το τραμ».*

«Περνούσα με το λεωφορείο και έβλεπα (σ.σ. την Αλεξάνδρας). Η συγκοινωνία ήταν πολύ συχνή. Δεν ήταν; Το τρόλεϊ που ρχότανε. Τότε δεν είχε τρόλεϊ (επεμβαίνει η φίλη της). Τότε

όχι, είχε το άλλο. Το τραμ, μπράβο. Εμείς πηγαίναμε με το λεωφορείο που ήταν εδώ από κάτω, το παίρναμε και κατέβαινε την Ιπποκράτους.

Τα πρώτα χρόνια λειτουργία της λεωφόρου, τα αυτοκίνητα ήταν ανύπαρκτα στην Αθήνα και ο κόσμος κυκλοφορούσε κατά βάση πεζός ή με άλογα και άμαξες. Μέχρι και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ο αριθμός των αυτοκινήτων που κυκλοφορούν στην Αθήνα είναι διψήφιος, υπάρχει όμως καλύτερο δίκτυο συγκοινωνιών (τραμ και ηλεκτρικός σιδηρόδρομος).¹⁵² Από την δεκαετία του 1930 αρχίζει να αυξάνεται η χρήση του αυτοκινήτου και ερχόμαστε στο 1961 που έχουμε και την πρώτη καταγραφή των οχημάτων που κυκλοφορούν στην Αθήνα, τα οποία ανέρχονται σε 67.685.¹⁵³ Σήμερα τα αυτοκίνητα που κυκλοφορούν στην Αττική είναι περίπου 2,8 εκατομμύρια.¹⁵⁴ Στο πλαίσιο ρύθμισης του νέφους και της κίνησης, λόγω της κυκλοφορίας πολλών οχημάτων, η Αλεξάνδρας από το 1979 αποτελεί όριο στον μικρό δακτύλιο.¹⁵⁵

Εικόνα 12: Λεωφόρος Αλεξάνδρας και Ιπποκράτους τέλη δεκαετίας 1950.¹⁵⁶

¹⁵² Ηλίας Καφάογλου, *Ελληνική Αυτοκίνηση: Άνθρωποι, δρόμοι, οχήματα, αγώνες. 1900-1940*. (Αθήνα: Ύψιλον/Βιβλία, 2013), 112–14.

¹⁵³ ‘Στατιστική Αυτοκινήτων Οχημάτων εν κυκλοφορία κατά την 31/12/1961’, 1 (Αθήνα: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, 1962), 2.

¹⁵⁴ ‘ΕΛΛΑΣ ΜΕ ΑΡΙΘΜΟΥΣ’ (Αθήνα: Ελληνική Στατιστική Αρχή, 2022), 99–100.

¹⁵⁵ Μαρία Λιλιπούλου, ‘Δακτύλιος 2021 στην Αθήνα: Ποια αυτοκίνητα μένουν εκτός από 25 Οκτωβρίου’, *ΕΘΝΟΣ*, 18 Οκτωβρίου 2021, στήλη. Ελλάδα, <https://www.ethnos.gr/greece/article/178469/daktylios2021sthathhnapoiaaytokinhhtamenoynektosapo25oktoβrioy>. (Ημ. Πρόσβασης: 3/1/2023).

¹⁵⁶ Καιροφύλλας, *Αναμνήσεις ενός Αθηναίου*, 57.

Ενώ η κίνηση στον δρόμο είναι κάτι που επηρέαζε, σε καθημερινό επίπεδο όλους τους πληροφορητές, αυτοί που έχουν εικόνα και αναφέρονται σε αυτήν, είναι όσοι ζουν ή εργάζονται επί της Λεωφόρου. Ο πληροφορητής 3, όντας ο μεγαλύτερος, κατανοεί και αναδεικνύει την κίνηση από οικονομική σκοπιά. *«Δεν είχε κίνηση παιδάκι μου, δεν είχε κίνηση καθόλου. Αφού δεν υπήρχαν αμάξια τότε, γιατί δεν υπήρχαν και λεφτά. Παίρναμε την συγκοινωνία και πηγαίναμε όπου θέλαμε».*

Ο πληροφορητής 4, που διατηρεί μαγαζί πάνω στην Αλεξάνδρας, είναι αυτός που ασχολείται πιο επίμονα με το κομμάτι της κίνησης. Ο συγκεκριμένος λόγω δουλειάς έχει πλήρη εικόνα της κίνησης του δρόμου, σε καθημερινή βάση καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας. *«Μετά το 60' το αλλάζανε όλο εδώ, και έγινε αυτός ο δρόμος και έγινε ταχείας κυκλοφορίας πλέον, γιατί τότε δεν, και αυτοκίνητα δεν υπήρχαν. Καμία σχέση με την σημερινή κατάσταση. Κατ' αρχήν, όταν ήρθα εγώ το 82' εδώ, μπορώ να πω ότι τα αυτοκίνητα που περνάγαν εδώ ήταν το 30% με αυτά που περνάνε σήμερα; Μάξιμουμ 40. Πια έχουν τριπλασιαστεί, μην πω και παραπάνω. Και ειδικά από τότε που έγινε δακτύλιος η Αλεξάνδρας ανέβηκε πολύ η κίνηση. Πόσο έχει; 20-25 χρόνια; Ανέβηκε πάρα πολύ η κίνηση. Υπάρχουν ώρες που τους βλέπεις και λες που πάνε όλοι αυτοί τώρα; Που πάνε; Απλά από εδώ διευκολύνει, για πάνω, για κάτω για παντού».* Μέσα από την κίνηση του δρόμου, ο πληροφορητής βιώνει την εξέλιξη και την αλλαγή όχι μόνο του δρόμου αλλά και της περιοχής και της κοινωνικής κατάστασης, με την πάροδο των χρόνων. Αυτό φαίνεται και από την αφήγηση του πληροφορητή 6, που αν και μικρότερος σε ηλικία από όλους, χρησιμοποιεί την εικόνα της κίνησης στην Αλεξάνδρας σε αναλογία όχι τόσο με την οικονομική εξέλιξη όσο με την κοινωνική. *«Υπήρχαν λίγα αμάξια, δηλαδή δεν ήταν όπως τώρα, κυκλοφορούσαν λίγα αμάξια. Αρκετά ταξί. Με τα ταξί υπήρχε αρκετή κίνηση και είχαν πολλή δουλειά. Τότε δεν υπήρχε γυναίκα οδηγός, έπαιρναν όλες ταξί. Υπήρχαν λεωφορεία κανονικά, αυτά τα μπλε που βλέπουμε στις ελληνικές ταινίες»*

Όλοι οι πληροφορητές αναφέρονται είτε στις υποδομές, είτε στην κίνηση και την συγκοινωνία, γιατί είναι βασικά στοιχεία του δρόμου. Πέρα του ότι πρόκειται για μεγάλα κομμάτια της καθημερινότητας και της μετακίνησης των ανθρώπων, είναι χειροπιαστά και μετρήσιμα στοιχεία και αποτελούν μέτρο σύγκρισης των συνθηκών της περιοχής τους προηγούμενων περιόδων με το σήμερα αλλά και της κοινωνικής εξέλιξης. Επίσης, μέσα από την μετακίνησή τους, οι άνθρωποι μπορούν και παρατηρούν την περιοχή τους και

δημιουργούν τις αναλογίες και τις διαφορές της με τις υπόλοιπες περιοχές στις οποίες εισέρχονται.

4.3.2 Η Λεωφόρος Αλεξάνδρας ως όριο

Η λεωφόρος Αλεξάνδρας λόγω του μεγάλου μήκους και πλάτους της αλλά και λόγω της αυξημένης κυκλοφορίας των οχημάτων τοποθετείται, από τους ίδιους τους κατοίκους ως όριο, χωρίς απαραίτητα να το αντιλαμβάνονται επαρκώς. Μέσα από κάποιους πληροφορητές μας, μπορούμε να καταλάβουμε ότι η Λεωφόρος Αλεξάνδρας λειτουργούσε ως ένα αυστηρό σύνορο μεταξύ των συνοικιών της, κυρίως αυτών που βρίσκονταν στις δύο πλευρές της.

Οι δύο μικρότεροι πληροφορητές, βιώνουν την Λεωφόρο Αλεξάνδρας ως όριο, ανάμεσα στις γειτονιές αριστερά και δεξιά του δρόμου, και το ερμηνεύουν κυρίως σε χωρικό επίπεδο. Δεν νιώθουν τις άλλες γειτονιές ως κάτι διαφορετικό από αυτούς αλλά αυτοπεριορίζονται στην μεριά τους είτε λόγω παρέας είτε γιατί δεν είχε προκύψει ποτέ η ανάγκη να βρεθούν απέναντι για τον οποιονδήποτε λόγο. Χαρακτηριστικά μας αναφέρουν:

«Απέναντι; Στο Γκύζη εννοείται; Τι να πάω να κάνω απέναντι; Αφού υπήρχαν όλα εδώ, τα είχαμε όλα. Δεν μπορώ να θυμηθώ να χρειάστηκε ποτέ να πάω απέναντι για να βρω κάτι. Κοίτα μπορεί να έτυχαν και οι παρέες που μέναμε όλοι από εδώ, αλλά και οι Γκυζιώτες ήταν κλειστές...σφιχτές παρέες. Προς Θεού, μην φανταστείς ότι είχαμε κάποιο θέμα, απλά δεν είχε τύχει να πάμε ποτέ απέναντι τότε». (πληροφορητής 6)

«Κοίτα όσο έμενα εδώ (σ.σ. στις προσφυγικές πολυκατοικίες) τα κάναμε όλα εδώ. Είχαμε τα πάντα εδώ στην δική μας γειτονιά. Δεν είχαμε σχέση με την απέναντι πλευρά, ούτε βέβαια με τις γύρω γειτονιές, αλλά απέναντι δεν περνούσαμε καθόλου. Μετά που μετακομίσαμε απέναντι (σ.σ. στην περιοχή Κουντουριώτικα), έτσι όπως τα θυμάμαι πάλι δεν περνούσαμε από εδώ. Ενώ πήγαινα μακριά σχολείο, να πεις ότι φοβόμασταν την απόσταση...σιγά. Κάπως όμως σαν να ήμουν οριοθετημένος στην μία πλευρά κάθε φορά». (πληροφορητής 5)

Αντίθετα, οι δύο άλλοι πληροφορητές, βιώνουν την Αλεξάνδρας ως όριο, σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, για διαφορετικούς λόγους βέβαια ο καθένας. Η πληροφορήτρια 2, διαχωρίζει τις γειτονιές από την άλλη πλευρά της λεωφόρου κυρίως για λόγους κοινωνικοοικονομικούς. Νιώθει ότι είναι διαφορετική από τους υπόλοιπους, γιατί η

οικονομική της κατάσταση και το κοινωνικό της στάτους είναι αρκετά πιο αναβαθμισμένο από τους υπόλοιπους που διαμένουν στην περιοχή. *«Εμείς εδώ είμαστε άλλη γειτονιά, τι δουλειά είχαμε απέναντι; Επειδή τα έλεγαν όλα Αμπελόκηπους παλιά; Όχι, όχι άλλο εμείς, άλλο οι αποκεί, εμείς εδώ είμαστε πιο κοντά στο Ψυχικό και την Φιλοθέη, από την άλλη πλευρά είναι άλλο πράγμα, διαφορετικό».*

Ο πληροφορητής 4, αναφέρεται κυρίως στην διαφορά των περιοχών σε πολιτιστικό/πολιτισμικό επίπεδο. Θεωρεί πως η πλευρά που βρίσκεται το μαγαζί του, λόγω των θεάτρων και των άλλων κέντρων τριγύρω είναι πιο αναβαθμισμένη σε πολιτιστικό επίπεδο αλλά και σε οικονομικό. *«Όχι εμείς δεν έχουμε σχέση με τους πάνω. Καμία. Εδώ ήταν πιο κοσμοπολίτικα, πάνω δεν είχε καμία σχέση...όχι, όχι. Δεν χρειαζόταν και να πάω, να κάνω τι; Εδώ έβρισκες ότι ήθελες».*

Παρόλο που η Λεωφόρος Αλεξάνδρας δεν μπορεί να νοηθεί ως ένα απροσπέλαστο όριο που οδηγεί στην απομόνωση των περιοχών, μπορούμε να πούμε ότι λειτουργούσε για τους πληροφορητές μας ως ένα σύνορο που τους χώριζε από τους άλλους. Τους όποιους άλλους. Ο τρόπος με τον οποίο διαχωρίζει η Λεωφόρος Αλεξάνδρας τις συνοικίες και οριοθετεί τους ανθρώπους της, εκφράζεται με διαφορετικό τρόπο από τον καθένα, ανάλογα με την θέση που βάζει τον εαυτό του σε σχέση με τους άλλους και ανάλογα με το από ποιους θέλει να διαχωριστεί. Έτσι φαίνεται, πως για κάποιους πληροφορητές η Αλεξάνδρας λειτουργούσε από μόνη της ως όριο, ενώ κάποιοι την έθεταν οι ίδιοι ως όριο για να αναδείξουν την διαφορετικότητά τους.

4.4 Τοπότητα (Landmarks)

4.4.1 Γήπεδο

*Στο δρόμο για το φέγγον όρος
εθελουσίως ασκητές
Έτσι γαμεί η Λεωφόρος
Έτσι αγαπάνε οι ποιητές*

*Ντέρμπι-Χούλιγκανς
Στίχοι/Μουσική: Κώστας Θεοδωρόπουλος/Όρφεας Περίδης*

Το γήπεδο «Απόστολος Νικολαΐδης» της ομάδας του Παναθηναϊκού βρίσκεται επί της Λεωφόρου Αλεξάνδρας στον αριθμό 160, απέναντι από τις προσφυγικές πολυκατοικίες.

Ο Παναθηναϊκός ιδρύεται το 1908, με την ονομασία Ποδοσφαιρικός Όμιλος Αθηνών από τον Γιώργο Καλαφάτη. Ο πρώτος χώρος που γίνονταν οι προπονήσεις της ομάδας ήταν ένα χωράφι στην Πατησίων, στον χώρο που τώρα στεγάζεται το Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.¹⁵⁷ Για χρόνια, η ομάδα, αλλάζει συνεχώς χώρους προπόνησης, από χωράφια μέχρι και σε αυλές σχολείων και νοσοκομείων. Το 1919, η διοίκηση της ομάδας βρίσκει τον χώρο στην Αλεξάνδρας για την ανέγερση του γηπέδου τους, αλλά ο Δήμος Αθηναίων αρνείται το αίτημά τους και η ομάδα προχωράει σε κατάληψη του χώρου αυτού.¹⁵⁸

Το 1922, μετά από παρέμβαση του πρίγκιπα Νικόλαου, που συνδεόταν φιλικά με τον Γ. Καλαφάτη, το δημοτικό συμβούλιο παραχωρεί το οικόπεδο επί της Αλεξάνδρας στην ομάδα του Παναθηναϊκού για να χτίσει εκεί το γήπεδό της.¹⁵⁹ Οι εργασίες για το γήπεδο ξεκινούν, αλλά συναντούν δυσκολίες λόγω των προσφύγων. Δίπλα ακριβώς στο γήπεδο, δημιουργείται ο προσφυγικός συνοικισμός Κουντουριώτικα. Οι πρόσφυγες στην περιοχή ήταν πάρα πολύ με αποτέλεσμα να θέλουν να επεκτείνουν τον συνοικισμό και στην περιοχή του γηπέδου. Οι συγκρούσεις των προσφύγων με τους ανθρώπους του Παναθηναϊκού ήταν συνεχείς και σφοδρές και υπήρχαν συχνές καταστροφές και στις δύο πλευρές.¹⁶⁰ Η

¹⁵⁷ Οικονόμου, *ΛΕΩΦΟΡΟΣ: Η Ακρόπολη του ελληνικού αθλητισμού και η πραγματική της ιστορία.*, 19.

¹⁵⁸ Οικονόμου, 33.

¹⁵⁹ Παραδείσης, *Αμπελόκηποι*, 161.

¹⁶⁰ Οικονόμου, *ΛΕΩΦΟΡΟΣ: Η Ακρόπολη του ελληνικού αθλητισμού και η πραγματική της ιστορία.*, 97.

κατάσταση θα εξομαλυνθεί κάποια χρόνια αργότερα, όταν με απόφαση της Βουλής παραχωρείται ένας νέος χώρος και για τους πρόσφυγες και ο Παναθηναϊκός τους δίνει ένα σημαντικό ποσό ως αποζημίωση.¹⁶¹

Εικόνα 13: Γήπεδο Παναθηναϊκού δεκαετία 1930.¹⁶²

Το 1926, οι εργασίες συνεχίζουν στο γήπεδο για να βελτιωθεί ο χώρος και δημιουργούνται οι πρώτες εξέδρες για τους θεατές χωρητικότητας 100 ατόμων και δυο χρόνια μετά φτιάχνονται τα πρώτα αποδυτήρια για τους αθλητές.¹⁶³ Ταυτόχρονα δημιουργούνται διάφορες αίθουσες και χώροι που αξιοποιήθηκαν κυρίως για την φιλοξενία διαφόρων αθλημάτων, όπως η πυγμαχία, το βόλεϊ, το τένις. Επίσης στον ίδιο τον χώρο του γηπέδου φιλοξενούνταν και άλλα σπορ όπως το χόκεϊ, το ράγκμπι και το κρίκετ που έπαιζαν κυρίως οι Βρετανοί που ζούσαν στην Αθήνα, με μόνη συνήθως απαίτηση να γράφονται οι αθλητές τους, στα μέλη του συλλόγου.¹⁶⁴

¹⁶¹ Οικονόμου, 100.

¹⁶² Οικονόμου, 158.

¹⁶³ Οικονόμου, 116.

¹⁶⁴ Οικονόμου, 117–20.

Οι ανάγκες του γηπέδου αυξάνονται μιας και αυξάνεται η δημοτικότητα των παιχνιδιών. Το 1929, με κρατική επιχορήγηση από τον ίδιο τον Βενιζέλο, ο Παναθηναϊκός προχωράει στην δημιουργία νέας σκεπαστής εξέδρας, μεγαλώνει όλες τις παλιές εξέδρες του, φτιάχνει υπόγεια σήραγγα για να ενώσει τα αποδυτήρια με τον αγωνιστικό χώρο και καινούριες θύρες και δημιουργεί ένα σύγχρονο στάδιο για την εποχή του.¹⁶⁵ Τα επίσημα εγκαίνια του γηπέδου γίνονται 25 Οκτωβρίου του 1931. Το 1939 μπαίνουν και οι πρώτοι προβολείς, μετά τον πόλεμο φτιάχνεται το πρώτο πέταλο (κυκλική εξέδρα) και το 1956 στρώνουν με χόρτο τον αγωνιστικό χώρο.¹⁶⁶

Στην αρχή του πολέμου, το γήπεδο επιτάσσεται από τους Ιταλούς για τις ανάγκες περίθαλψης Ιταλών τραυματιών και στη συνέχεια περνάει στα χέρια των Γερμανών. Το 1942, οι Ιταλοί παραδίδουν το γήπεδο στον Παναθηναϊκό με την προϋπόθεση να παίρνουν το 50% από τις εισπράξεις. Στις 8 Οκτωβρίου του 1944, με την απόβαση των συμμαχών στην Πελοπόννησο, ο Αντώνης Βρεττός υψώνει την ελληνική σημαία στο γήπεδο της Λεωφόρου την ελληνική σημαία, γνωστοποιώντας μάλιστα την πράξη του με επιστολή στον δήμαρχο της Αθήνας.¹⁶⁷

Μια πολύ σημαντική περίοδο για την ομάδα του Παναθηναϊκού είναι η αγωνιστική περίοδος 1970-71'. Ο Παναθηναϊκός είναι η πρώτη ελληνική ομάδα που καταφέρνει να φτάσει στον τελικό του Κυπέλλου των Πρωταθλητριών Ευρώπης. Με προπονητή τον Ούγγρο Φέρεντς Πούσκας και με παίκτες σαν τον Δομάζο, τον Φυλακούρη, τον Καμάρα κ.α., η ομάδα του Παναθηναϊκού καταφέρνει και φτάνει στις 2 Ιουνίου του 1971 στον τελικό εναντίον της ομάδας του Άγιαξ, στο γήπεδο του Γουέμπλεϊ. Αν και η Άγιαξ επικράτησε του παιχνιδιού με 2-0, θεωρήθηκε και θεωρείται ακόμα μια τεράστια επιτυχία για τον Παναθηναϊκό.¹⁶⁸ Αυτή η στιγμή έμεινε ανεξίτηλη και στον πληροφορητή 6 που μας αναφέρει: *«Όταν είχε αγώνα ο Παναθηναϊκός...αααα....εκεί γινότανε...γιατί είμαι και Παναθηναϊκός. Εκεί ήτανε...σημειώστε παρακαλώ, γιατί είναι και τα 50χρόνια από το Γουέμπλεϊ. Εκείνη η πορεία, εκείνη η περίοδος που ήταν το Γουέμπλεϊ μας έχει αφήσει τρομερές συγκινήσεις μέσα στην καρδιά, ας πούμε. Ναι. Δηλαδή, εγώ ήμουν μικρός τότε και δεν μ'*

¹⁶⁵ Οικονόμου, 150–51.

¹⁶⁶ Οικονόμου, 181, 229.

¹⁶⁷ Αριστοτέλης Μπενόγλου και Ανδρέας Οικονόμου, *ΛΕΩΦΟΡΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ 160. 160 Άγνωστες ιστορίες για τον Παναθηναϊκό*. (Αθήνα: belle époque Εκδοτική, 2019), 39–40.

¹⁶⁸ '1971: ΤΟ ΕΠΟΣ ΤΟΥ ΓΟΥΕΜΠΛΕΪ', αθλητικό site, ΠΑΕ ΠΑΝΑΘΗΝΑΪΚΟΣ, <https://www.pao.gr/history/european-history/> (Ημ. Πρόσβασης: 7/1/2023).

αφήνανε να πάω γήπεδο αλλά με τους πανηγυρισμούς με τον Ερυθρό Αστέρα που είχαμε νικήσει 3-0, είχα ξεχυθεί και εγώ στην Αλεξάντρας με το πράσινο το καπελάκι μου, όπως όλοι, μέσα στον ενθουσιασμό ας πούμε. Ακόμα και οι νοικοκυρές όταν είχαμε νικήσει τον Ερυθρό Αστέρα, είχαν βγει στα μπαλκόνια και είχαν βγάλει τις πράσινες τσόχες για σημαίες. Δεν υπήρχαν τίποτα τότε, ούτε σημαίες, ούτε κασκόλ».

Από το 1984 και μετά, ο Παναθηναϊκός για διάφορους λόγους, κατά διαστήματα φεύγει από την Λεωφόρο και έχει σαν έδρα το Ο.Α.Κ.Α. Από εκείνη την περίοδο ξεκινούν και οι δυσκολίες για το μέλλον του γηπέδου στη Λεωφόρο. Το 2003, υπήρξε σχέδιο από τον Θανάση Γιαννακόπουλο για την συνολική ανακατασκευή του γηπέδου αλλά δεν προχώρησε ποτέ. Το 2015, εκπονούνται νέα σχέδια για ανάπλαση ή ολική ανακατασκευή που επίσης δεν υλοποιούνται. Δυο χρόνια μετά, υπάρχουν σχέδια για νέο γήπεδο στο Γουδή και τελικά το 2020 η ΠΑΕ Παναθηναϊκός μαζί με τον Δήμο Αθηναίων και τον Υπουργό Ανάπτυξης υπογράφουν μνημόνιο συνεργασίας για κατασκευή νέου γηπέδου στην περιοχή του Βοτανικού και η Λεωφόρος θα κατεδαφιστεί για να γίνει πάρκο.¹⁶⁹ Η απόφαση αυτή, αν και προηγήθηκε ψηφοφορία, έχει απογοητεύσει πολλούς φιλάθλους της ομάδας, στη λογική απεμπλοκής του ποδοσφαίρου από τα συμφέροντα των επιχειρηματιών και ότι τα γήπεδα των ομάδων πρέπει να υπάρχουν εκεί που υπάρχει ο σύλλογος.¹⁷⁰

Η ύπαρξη ενός γηπέδου και ενός αθλητικού συλλόγου έχει μεγάλη πολιτιστική αλλά και συλλογική σημασία για την περιοχή και τους κατοίκους της.¹⁷¹ Η σημασία τους μέσα στον χρόνο είναι αποτέλεσμα μιας δυναμικής διαδικασίας, που μέσα από συγκρούσεις, αμφισβητήσεις και διαπραγματεύσεις συνεχώς εξελίσσεται. Τα γήπεδα, λειτουργούν ως τόποι μνήμης και νοηματοδότησης μιας περιόδου και μιας περιοχής ή μιας ταυτότητας.¹⁷²

Αυτό είναι φανερό και από τις δηλώσεις των πληροφορητών μας. Όλοι οι πληροφορητές μας ανεξαρτήτου φύλου και ηλικίας, αναφέρθηκαν από μόνοι τους και χωρίς να ερωτηθούν συγκεκριμένα, στο γήπεδο του Παναθηναϊκού. Είναι φανερό πόσο έντονα έχει ταυτιστεί, στην μνήμη τους, η Λεωφόρος Αλεξάνδρας με το γήπεδο. Ακόμα και η πληροφορήτρια 2

¹⁶⁹ Οικονόμου, *ΛΕΩΦΟΡΟΣ: Η Ακρόπολη του ελληνικού αθλητισμού και η πραγματική της ιστορία.*, 602.

¹⁷⁰ 'Σύλλογος ή μαγαζί; Γήπεδο ή μπίζνα; Οπαδοί ή πελάτες';, *HUMBA!*, 2022, <https://www.humbazine.gr/index.php/blog/sylogos-i-magazi-gipedo-i-mpizna-opadoi-i-pelates/>. (Ημ. Πρόσβασης: 3/1/2023).

¹⁷¹ Andrew Church και Simon Penny, 'Power, Space and the New Stadium: The Example of Arsenal Football Club', *Sport in Society* 16, τχ. 6 (Αύγουστος 2013): 819, <https://doi.org/10.1080/17430437.2013.790888>.

¹⁷² Church και Penny, 821.

που δεν είχε πάει ποτέ στο γήπεδο ή και ο πληροφορητής 1 που δεν ασχολούνταν καθόλου με το άθλημα και τις ομάδες, αναφέρθηκαν στο γήπεδο και το ανέδειξαν ως το κύριο τοπόσημο της περιοχής.

«Πέρα από τα θέατρα και τα σινεμά, όλη τη ζωή στην Αλεξάνδρας την έδινε το γήπεδο, βέβαια. Όταν είχε αγώνα, γινόταν χαμός. Πηγαίνουν όλοι τότε».

«Εεεε ήταν και ο Παναθηναϊκός εδώ...εεε..εκεί ήτανε...τι να σας λέω. Χαμός. Πολύ κόσμος είχε το γήπεδο. Ήταν ο Παναθηναϊκός μεγάλος. Η περιοχή μας και ο Παναθηναϊκός ήταν ένα πως να στο πω».

Ο πληροφορητής 3, ενώ δεν του άρεσε καθόλου να πηγαίνει στο γήπεδο αλλά και γενικά δεν ήταν άνθρωπος που ασχολούνταν με το ποδόσφαιρο, μας είπε ότι είχε πάει στο γήπεδο λόγω πίεσης των συγγενών του. Από την στιγμή που έμενε τόσο κοντά ένιωθαν ότι είναι κάπως επιβεβλημένο να πας στο γήπεδο να παρακολουθήσεις αγώνα. Σίγουρα έχει να κάνει και με τις στερεοτυπικές αντιλήψεις του φύλου, και αυτό είναι κάτι που φαίνεται κυρίως σε αντιδιαστολή με τις γυναίκες. Αναφέρεται ως αξιοσημείωτο το γεγονός ότι πήγαιναν και οι γυναίκες γήπεδο. *«Πως δεν το θυμάμαι το γήπεδο του Παναθηναϊκού. Και μάλιστα ήταν ο αδερφός μου αστυνομικός και μου λέγε σώνει και καλά να πάω να δω το ματς. Εγώ δεν πολυήθελα γιατί άκουγα αυτές τις αισχροκουβέντες και δεν μου άρεσε. Είχε πολύ κόσμος το γήπεδο. Πηγαίνουν και γυναίκες θυμάμαι. Είχα μια ξαδέρφη...άρρωση με τον Παναθηναϊκό. Οουυ...όταν σου λέω άρρωση, άρρωση».*

Αντιθετική είναι η εικόνα του πληροφορητή 6 που πήγαινε συχνά γήπεδο και λόγω της ιδιαίτερης αγάπης του για την συγκεκριμένη ομάδα προσπαθούσε να ωραιοποιήσει με κάποιο τρόπο την κατάσταση στα γήπεδα, τονίζοντας ιδιαίτερα τον πολιτισμό των φιλάθλων εκείνη την εποχή και την απουσία κινδύνου στο γήπεδο. *«Στο γήπεδο, να το σημειώσετε αυτό, πήγαιναν όλοι. Οικογενειάρχες άνθρωποι. Δεν γινόντουσαν επεισόδια. Δεν υπήρχε κανένας απολύτως κίνδυνος από κανέναν φίλαθλο καμιάς ομάδας. Ακόμα και αντίπαλοι, όταν τελείωνε ο αγώνας κατηφόριζαν όλοι μαζί χωρίς φασαρίες. Δεν κουνιόταν φύλλο. Δεν γινόταν απολύτως τίποτα. Καλά έχουν περάσει όλοι οι θρύλοι από εκεί. Δομάζος, Λευτεράκης, Οικονοπουλος, όλοι, όλοι. Εμείς πηγαίναμε μόλις τελειώναμε το σχολείο και περιμέναμε να πάρουμε αυτόγραφο. Ακόμα το κάνουν κάποια πιτσιρίκια. Με τον*

Παναθηναϊκό υπήρχε λαϊκή πανήγυρις. Όταν είχαμε απογευματινό μάθημα στο σχολείο, ακούγαμε όταν έμπαινε γκολ από τις φωνές».

Οι δύο μικρότεροι πληροφορητές (6 και 5 αντίστοιχα) αναφέρονται αρκετά πιο αναλυτικά στο γήπεδο και την ιστορία του και δηλώνουν ένθερμοι υποστηρικτές της ομάδας αυτής, κάτι που το θεωρούν φυσικό επακόλουθο αφού μένουν στην περιοχή αυτή. Πέρα από την ταυτότητα του φιλάθλου της συγκεκριμένης ομάδας που υιοθετούν, διαπιστώνουμε ότι στην συνείδηση τους, η ταυτότητα της περιοχής με την ταυτότητα της ομάδας είναι άρρηκτα συνδεδεμένες.

«Πάντως η δόξα, και αυτό το λέω σαν επίλογο, η δόξα της Αλεξάντρας και των Αμπελοκήπων ήταν ο Παναθηναϊκός. Είναι γεγονός αυτό. Τι να σας πω...Γινόταν σύρραξη εδώ πέρα. Ήταν το ορόσημο. Τι να σας πω; Δηλαδή όλοι, ας πούμε όταν λέμε Αμπελοκηπιώτης, ή Λεωφόρος...Παναθηναϊκός κατευθείαν θα πουν, θα μιλήσουν για τον Παναθηναϊκό, δεν υπάρχει περίπτωση. Ακόμα και αυτοί που δεν ασχολούνται. Μα έχουν αναμνήσεις, έχουν αναμνήσεις όλοι από αυτό. Όπως είναι για τον Ολυμπιακό το Καραϊσκάκη. Ήταν χαρακτηριστικό για εκείνη την εποχή. Κάτι πολύ σημαδιακό για τους Αμπελοκήπους. Ήταν και πολύ παλιός σύλλογος, ναι ναι. Ήταν λατρεία για τους Αμπελοκήπους, είναι το καμάρι μας».

«Ο Παναθηναϊκός βέβαια, όσο ζώ τον ξέρω, τον θυμάμαι. Ήταν πάντα εδώ. Είτε έτσι λίγο πιο πρωτόγονος ας πούμε, είτε λίγο πιο νοικοκυρεμένος. Είναι τοπόσημο για την περιοχή. Ουσιαστικά για να είμαι ειλικρινής, για μένα η Λεωφόρος Αλεξάνδρας τότε, ταυτιζόταν με το γήπεδο του Παναθηναϊκού, όπου Κυριακή παρά Κυριακή γινόντουσαν αγώνες και γινόταν ο χαμός ας πούμε. Πήγαινα γήπεδο. Με έπαιρνε ο πατέρας μου. Παναθηναϊκοί είμαστε, τι άλλο θα μπορούσαμε να είμαστε;»

Όλοι οι πληροφορητές μας, ανεξάρτητα αν το ανέδειξαν, συγκεκριμένα ή όχι, ως τοπόσημο, θεωρούν το γήπεδο ως ένα βασικό χαρακτηριστικό της εικόνας της Λεωφόρου Αλεξάνδρας. Η αναφορά σε αυτό έγινε, σχεδόν από όλους, αυθόρμητα και εκτενώς. Επίσης χρησιμοποιούνταν από τους περισσότερους ως βασικό σημείο προσανατολισμού ή επεξήγησης της αφήγησής τους στο χώρο. Θεωρώντας το ως κάτι τόσο αξιοσημείωτο και γνωστό για την περιοχή της Αλεξάνδρας, οι περισσότεροι βασίστηκαν σε αυτό ώστε να μου χωροθετήσουν τα υπόλοιπα μέρη που ανέφεραν στις συνεντεύξεις τους. Το γήπεδο του

Παναθηναϊκού είναι στενά συνυφασμένο τόσο με την ιστορία της ομάδας όσο και με την ιστορία της περιοχής της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, και η κατεδάφιση του θα σημάνει ένα τέλος εποχής για την ομάδα, τους φιλάθλους της αλλά και για τους κατοίκους της περιοχής. Το γήπεδο αποτέλεσε τοπόσημο σχεδόν με την δημιουργία του, αποτελεί μέχρι σήμερα και θα συνεχίσει να αποτελεί ακόμα και αν κατεδαφιστεί, τουλάχιστον για τους ανθρώπους της περιοχής που το είχαν ζήσει και έχουν αναμνήσεις από αυτό.

4.4.2 Φυλακές Αβέρωφ

«Τις κοπέλες που επρόκειτο να εκτελεστούν τις έπαιρναν πάντα νύχτα, στα κρυφά για να μην τις δουν οι κρατούμενες από τους άλλους θαλάμους και φωνάζουν στα παράθυρα. Τότε θα το μάθαιναν όλοι οι Αθηναίοι από στόμα σε στόμα. Πως σκοτώνουν γυναίκες κρατούμενες...»¹⁷³

Το κτήριο των Φυλακών Αβέρωφ ή αλλιώς «Εφηβείον» Αβέρωφ βρισκόταν στην συμβολή των οδών Αλεξάνδρας και Κυρίλλου Λουκάρεως, στη θέση που βρίσκεται σήμερα το δικαστικό μέγαρο «Θέμιδος Μέλαθρον».

Οι φυλακές και το σωφρονιστικό σύστημα ήταν θέματα που άργησαν να απασχολήσουν το ελληνικό κράτος. Το 1823 δημιουργήθηκε ο πρώτος ποινικός κώδικας που περιοριζόταν μόνο στην αναφορά ποινών για τους παραβάτες. Το 1830, εκδίδεται ψήφισμα από τον Καποδίστρια για την αναγκαιότητα δημιουργίας φυλακών και τον τρόπο λειτουργίας τους, που ακολουθεί την λογική της κοινωνικής εργασίας με το είδος αυτής να καθορίζεται ανάλογα με την ποινή. Την περίοδο της αντιβασιλείας, θεσπίζεται νόμος¹⁷⁴ (το 1837), ο οποίος ορίζει το κράτος ως κύριο υπεύθυνο για την διαχείριση των φυλακών, θεσπίζει την κοινωνική εργασία των κρατουμένων και αναφέρει την ανάγκη εκπαίδευσης των ανηλίκων κρατουμένων.¹⁷⁵

Ουσιαστικά, η συστηματική προσπάθεια δημιουργίας σωφρονιστικού συστήματος ξεκινάει την περίοδο του Γεωργίου του Α', η οποία ακολουθεί πιστά την λογική κρατών του εξωτερικού.¹⁷⁶ Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να περάσει στο κράτος η ευθύνη ύπαρξης δομών κάτι το οποίο δεν αποτελούσε προτεραιότητα εκείνη την περίοδο. Στο πλαίσιο αυτό σε συνδυασμό και με το φιλανθρωπικό έργο που έπρεπε να επιδεικνύει το βασιλικό ζεύγος, το 1891, η βασίλισσα Όλγα αποφασίζει να ιδρύσει τον σύλλογο «Εν Χριστώ Αδελφότης των Κυριών».¹⁷⁷ Ο σύλλογος αυτός δημιουργείται με σκοπό την αναμόρφωση και αγωγή των ανηλίκων κρατουμένων. Το 1892, ο Γεώργιος Αβέρωφ, με αφορμή την επέτειο γάμου της

¹⁷³ Δήμητρα Μάρα-Μιχαλακέα, *ΓΥΝΑΙΚΕΙΕΣ ΦΥΛΑΚΕΣ ΑΒΕΡΩΦ. ΑΘΗΝΑ 12-13 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1949. ΕΛΕΓΓΕΙΑ*. (Αθήνα: ΑΓΡΑ, 1995), 16.

¹⁷⁴ Ο νόμος αυτός δεν εφαρμόστηκε ποτέ.

¹⁷⁵ Μ. Ασημακόπουλος και Μετάφας Π., 'Οι ελληνικές φυλακές τον 19ο και στις αρχές του 20ου αιώνα. Τα κτίρια και οι μηχανικοί τους.', *Τεχνικά Χρονικά*, Απρίλιος 2008, 6.

¹⁷⁶ Ασημακόπουλος και Μετάφας Π., 2.

¹⁷⁷ Παραδείσης, *Αμπελόκηποι*, 96.

βασίλισσας χαρίζει στον σύλλογο αυτό το ποσό των 375.000 δρχ. με στόχο την δημιουργία φυλακών ανηλίκων.¹⁷⁸

Οι εργασίες ανοικοδόμησης των φυλακών ξεκινούν το 1894 και ολοκληρώνονται δύο χρόνια μετά, οπότε και παραχωρήθηκε στο ελληνικό δημόσιο. Ο χώρος που επιλέχθηκε να χτιστεί, ήταν κομμάτι της «Περιβόλας» και το έκανε δώρο ο Δήμος Αθηναίων στην αδελφότητα. Το κτήριο έφερε την ονομασία «Εφηβείον Αβέρωφ» και χτίστηκε με σκοπό την ηθική και επαγγελματική διαπαιδαγώγηση των ανήλικων κρατούμενων.¹⁷⁹ Το κτήριο περιλάμβανε 300 κελιά, χώρο σίτισης, διάφορα εργαστήρια και ναό.¹⁸⁰

Λίγα χρόνια αργότερα, η βασίλισσα Όλγα, με δωρεά του ξαδέρφου της τσάρου Νικόλαου Β', αναλαμβάνει την δημιουργία νέου κτηρίου (πίσω από το κεντρικό κτήριο), για τους ανήλικους κρατούμενους του Εφηβείου που ενηλικιώνονταν. Σκοπός αυτού του εγχειρήματος ήταν οι νεαροί αυτοί, να μην μεταφέρονται σε κοινές φυλακές κατά την ενηλικίωση τους ώστε να μην πάει χαμένη η διαπαιδαγώγηση που είχαν ήδη λάβει. Ταυτόχρονα, ιδρύεται γυναικείο τμήμα στον ίδιο χώρο, που διέθετε 101 κελιά, διάφορους χώρους εργαστηρίων, σχολείο και ναό.¹⁸¹

Εικόνα 14: Φυλακές Αβέρωφ αρχές 20^{ου} αιώνα.¹⁸²

¹⁷⁸ Παραδείσης, 98.

¹⁷⁹ Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20ον αιώνα*, 219.

¹⁸⁰ Γιοχάλας και Καφετζάκη, *ΑΘΗΝΑ Ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την Ιστορία και τη Λογοτεχνία*, 244.

¹⁸¹ Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20ον αιώνα*, 219.

¹⁸² Θεόφιλος Διαμαντής, 'Η οργάνωση της ζωής στις πολιτικές φυλακές και στους τόπους εξορίας: κοινωνικές και οικονομικές διαστάσεις του πολιτικού εγκλεισμού κατά την περίοδο 1945-1967.' (Διατριβή, Ρόδος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2019), 698.

Το κτήριο ήταν κτισμένο σε σχήμα ορθογώνιου και στο κέντρο του, υπήρχε το προαύλιο, με τον γνωστό φοίνικα στο κέντρο, που αποτελούσε το σημείο αποχαιρετισμού για τις γυναίκες που οδηγούνταν για εκτέλεση. Στο μπροστινό μέρος, στεγάζονταν τα γραφεία της διεύθυνσης των φυλακών, οι χώροι των επισκεπτηρίων αλλά και διάφορες υπηρεσίες του ιδρύματος. Από τα δεξιά βρισκόταν η πτέρυγα των ανδρών (στην οδό Δέγλερη) και από τα αριστερά (στην οδό Λουκάρεως) ήταν η πτέρυγα των γυναικών. Στο πίσω μέρος, υπήρχε το ιατρείο και το αναρρωτήριο, οι τουαλέτες, τα μαγειρεία και διάφοροι αποθηκευτικοί χώροι καθώς και ένα παρεκκλήσι.¹⁸³ Μπροστά από το κτήριο, υπήρχε ένας τεράστιος κήπος που έφτανε μέχρι την Λεωφόρο Αλεξάνδρας.¹⁸⁴

Στα χρόνια του Εθνικού Διχασμού, το Εφηβείο μετατρέπεται σε φυλακές πολιτικών αντιπάλων της εκάστοτε πλευράς που είχε την εξουσία. Το 1925, εκδίδονται διάφορα τροποποιητικά διατάγματα γενικά για την λειτουργία των φυλακών και το «Εφηβείον Αβέρωφ» μετονομάζεται σε «Φυλακή- Σχολή Αβέρωφ» επειδή εκεί εκπαιδεύονταν οι νέοι δεσμοφύλακες.¹⁸⁵ Οι Φυλακές Αβέρωφ, λειτουργούσαν ως φυλακές και στην διάρκεια της Κατοχής, στον Εμφύλιο και στην Χούντα.¹⁸⁶ Στα Δεκεμβριανά, έγιναν σφοδρές μάχες, καθώς οι ΕΛΑΣίτες προσπάθησαν να συλλάβουν τους δωσίλογους που κρατούνταν εκεί. Οι Φυλακές Αβέρωφ, έκλεισαν οριστικά το 1971 και ένα χρόνο μετά κατεδαφίστηκαν.¹⁸⁷

Στο σημείο που βρίσκονταν οι Φυλακές Αβέρωφ, είχε αποφασιστεί από το 1962, από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή να ανεγερθεί το Δικαστικό Μέγαρο.¹⁸⁸ Τελικά, ο διαγωνισμός προκηρύσσεται το 1968 και οι εργασίες ξεκινούν τέσσερα χρόνια μετά. Η ανέγερση του Δικαστικού Μεγάρου, ήταν θέμα που είχε απασχολήσει αρκετά, σχεδόν όλες τις κυβερνήσεις, από τις αρχές του 20^{ου}, καμιά προσπάθεια όμως δεν απέδωσε λόγω διάφορων συγκυριών και χειρισμών.¹⁸⁹ Η Δικαιοσύνη, πέρα του ότι ταυτίζεται με την ίδια την έννοια

¹⁸³ Διαμαντής, 694.

¹⁸⁴ Παραδείσης, *Αμπελόκηποι*, 99.

¹⁸⁵ Χ. Τριανταφυλλίδης, 'Αβερώνφειον (Εφηβείον Αβέρωφ)', στο *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Πυρσού* (ΑΘΗΝΑΙ: Εκδοτική Πυρσός, 1939).

¹⁸⁶ Διαμαντής, 'Η οργάνωση της ζωής στις πολιτικές φυλακές και στους τόπους εξορίας: κοινωνικές και οικονομικές διαστάσεις του πολιτικού εγκλεισμού κατά την περίοδο 1945-1967.', 694.

¹⁸⁷ Ιωάννα Καλλιμογιάννη, 'The body of the city' Photographic capturing of historic buildings and monuments impacted by the German military occupation and the December 1944 events in Greece.' (Διπλωματική Εργασία, Αθήνα, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής, 2020), 18.

¹⁸⁸ Νίκος Βατόπουλος, 'Η επί έτη περιπέτεια της Δικαιοσύνης', *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 16 Ιουλίου 2017, στήλη: Πολιτισμός/Βιβλίο, <https://www.kathimerini.gr/culture/books/918440/i-epi-eti-peripeteia-tis-dikaiosynis/> (Ημ. Πρόσβασης: 7/1/2023).

¹⁸⁹ Βατόπουλος.

του κράτους και εκφράζεται από αυτό, εκφράζεται και από τον χώρο στο οποίο ασκείται και απονέμεται. Ως εκ τούτου, η επιλογή δημιουργίας ενός μεγάλου επιβλητικού κτηρίου, σε περίοπτη θέση μέσα στην πόλη είναι κάτι παραπάνω από αναγκαία.¹⁹⁰

Μόνο τυχαία, δεν μπορεί να ήταν η επιλογή της Χούντας, να προωθήσει ένα τέτοιο έργο. Μέσα από το Δικαστικό Μέγαρο (αλλά και με άλλα μεγάλα έργα που υλοποίησε κατά τη διάρκεια της επταετίας), μέσα από αυτό το κτήριο το τόσο πομπώδες, μεγάλο και επιβλητικό, σε έναν χώρο τόσο βαριά φορτισμένο στην μνήμη του κόσμου, προσπάθησε να αναδείξει και να θεμελιώσει την τόσο αμφισβητούμενη εξουσία της.¹⁹¹ Στον προαύλιο χώρο του μεγάρου, τοποθετήθηκε, το 2000, μαρμάρινη στήλη μνήμης για τους κρατούμενους και τις κρατούμενες των Φυλακών Αβέρωφ, μετά από σχετικές ενέργειες της κίνησης Ενωμένη Εθνική Αντίσταση σε συνεργασία με τον Δήμο Αθηναίων.¹⁹²

Αν και μέσα από τις διάφορες ιστορικές πηγές, οι Φυλακές Αβέρωφ αναδεικνύονται ως τοπόσημο για την περιοχή, και μάλιστα ολόκληρη η γύρω γειτονιά ονομάστηκε «Αβέρωφ» από αυτές, δεν μπορούμε να πούμε ότι αυτό είναι κάτι που γίνεται φανερό από τις αφηγήσεις των πληροφορητών μας. Οι περισσότεροι πληροφορητές μας είχαν προλάβει σε λειτουργία τις Φυλακές Αβέρωφ, και όλοι έμεναν αρκετά κοντά σε αυτές, σχεδόν κανείς όμως, δεν τις αναφέρει αυθόρμητα εκτός δύο πληροφορητές. Όλοι οι υπόλοιποι τις αναφέρουν αφού ερωτηθούν για αυτές. Οι τρεις πληροφορητές που αναφέρονται κάπως πιο εκτενώς στις φυλακές έχουν κάποιο γνωστό τους πρόσωπο μέσα και με βάση αυτό αφηγούνται τις αναμνήσεις τους.

Ο πληροφορητής 3, θυμάται τις φυλακές λόγω μιας συγχωριανής του που ήταν φυλακισμένη και την επισκεπτόταν. Δεν αναφέρεται σε κάτι άλλο και η αφήγησή του είναι λιτή και δεν επεκτείνεται σε λεπτομέρειες. «Λοιπόν Λεωφόρος Αλεξάνδρας εεε; ...Υπήρχε

¹⁹⁰ Γεώργιος Σαρηγιάννης, 'Αμαλία Κωτσάκη: Η Στέγαση της Δικαιοσύνης', *greekarchitects.gr*, 12 Ιούνιος 2017, στήλη: <https://www.greekarchitects.gr/gr/%CE%B2%CE%B9%CE%B2%CE%BB%CE%B9%CE%BF%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%B9%CE%B1%CF%83%CE%B7/%CE%B1%CE%B%CE%B1%CE%BB%CE%AF%CE%B1-%CE%BA%CF%89%CF%84%CF%83%CE%AC%CE%BA%CE%B7-%CE%B7-%CF%83%CF%84%CE%B5%CE%B3%CE%B1%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CE%BF%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%B7%CF%82-id11203>. (Ημ. Πρόσβασης: 7/1/2023).

¹⁹¹ Σαρηγιάννης.

¹⁹² Καλλιμογιάννη, "The body of the city' Photographic capturing of historic buildings and monuments impacted by the German military occupation and the December 1944 events in Greece.", 19.

κάπου μια φυλακή εκεί. (Δεν θυμάται το όνομα και του το υπενθυμίζουμε εμείς) *Αβέρωφ* λεγότανε; *Εεε* αυτή ήταν, αυτή εκεί εγώ συνήθως πήγαινα επίσκεψη γιατί ήταν απ' την Πενταγιού μια κοπέλα, ήτανε φυλακισμένη, και πήγαινα επίσκεψη. *Γυναικείες ήταν... Πάντως ήταν γυναίκα μέσα εφτού... δεν ξέρω αν είχε μέσα και αντρες*». Δεν αναφέρεται καθόλου στους λόγους για τους οποίους μπορεί να ήταν φυλακισμένη η συγχωριανή του και δεν αφήνει περιθώρια για περαιτέρω ερωτήσεις, ωστόσο ο πληροφορητής αναφέρεται στην περίοδο λίγο μετά τον εμφύλιο πόλεμο, που η πλειονότητα των φυλακισμένων ήταν πολιτικοί κρατούμενοι. Ο συγκεκριμένος πληροφορητής, ιδεολογικά άνηκε και ανήκει στον συντηρητικό χώρο, και φρόντιζε να το τονίζει αυτό με διάφορους τρόπους κατά τη διάρκεια της συνέντευξής του. Ωστόσο, είναι ο μοναδικός που ξεκινά την αφήγησή του για την Λεωφόρο Αλεξάνδρας με τις Φυλακές Αβέρωφ. Τις τοποθετεί στη μνήμη του, ως ένα νοητό σημείο εκκίνησης της Λεωφόρου και με βάση αυτές προσανατολίζεται κατά τη διάρκεια συνέντευξής του.

Η πληροφορήτρια 2, αναφέρεται στις φυλακές αφού ερωτηθεί συγκεκριμένα για αυτές. Θυμάται και αυτή κάποια γνωστή της και μας λέει την ιστορία, προσπαθώντας να τονίσει την βοήθεια που είχε προσφέρει. *«Εκεί ήταν οι Φυλακές. Κάποτε στις Φυλακές είχε έρθει από τα Γιάννενα, από το Μονοδένδρι, μία μητέρα που ήταν κουμμουνίστρια, τα παιδάκια της λοιπόν θέλανε να την δούνε, και εμείς επειδή ξέραμε, δηλαδή είναι συγγενής... εεε... κάποιος με τον Μητσοτάκη τον παλιό, είπε να πάνε με κάποιον αυτόν τα κοριτσάκια. Και εκεί είδα, είδα, την βγάλανε έξω και τα δύο κοριτσάκια να την φιλάνε και να κλαίνε και να λένε να την πάρουμε τώρα σπίτι τη μαμά και φωνάζανε... όχι θα την φέρουμε εμείς είπανε (σ.σ. άλλαξε τον τόνο της φωνής της και τον έκανε πιο βαρύ, μιμούμενη κάπως κίνηση στρατιώτη). Έτσι είδα και τις φυλακές. Ακριβώς αυτό είδα. Ήταν εκεί που είναι τα δικαστήρια. Δεν μας επηρέαζε καθόλου. Καθόλου (το λέει κατηγορηματικά και με στόμφο). Πηγαίνανε και βοηθούσαν οι απέξω εκεί... βεβαίως. Ήταν καλά εκεί πέρα...»*. Είναι η μόνη που εμφανώς, επηρεάζεται συναισθηματικά με την ενθύμηση των φυλακών. Ο τόνος της φωνής της ήταν αρκετά αλλαγμένος και με τον τρόπο της προσπαθούσε να μας δείξει ότι οι συνθήκες δεν ήταν και τόσο άσχημες όσο μπορεί να πιστεύαμε. Αυτό ταιριάζει αρκετά με την τοποθέτηση του κ. Διαμάντη, στην διατριβή του με θέμα «Η οργάνωση της ζωής στις πολιτικές φυλακές και στους τόπους εξορίας: κοινωνικές και οικονομικές διαστάσεις του πολιτικού εγκλεισμού κατά την περίοδο 1945-1967», ότι οι Φυλακές Αβέρωφ, ειδικά το διάστημα 1944 με 1966 λειτουργούσαν ως «φυλακή-βιτρίνα» και γινόταν προσπάθεια να αναδειχθεί

μια ωραιοποιημένη εικόνα της κατάστασης που επικρατούσε εκείνη την περίοδο, ως απάντηση στις φήμες και τις καταγγελίες για την απάνθρωπη μεταχείριση των πολιτικών κρατούμενων.¹⁹³

Ο πληροφορητής 5 που μένει στα προσφυγικά θυμάται και αναφέρει σχετικά από την αρχή της συνέντευξης, τις Φυλακές Αβέρωφ. Ενώ ήταν πολύ μικρός σε ηλικία, θυμάται έντονα τις φυλακές, όχι μόνο γιατί το συγκρότημα ήταν δίπλα στις προσφυγικές πολυκατοικίες αλλά και γιατί ήταν κρατούμενος ένας γνωστός του πατέρα του. *«Αντί για τα δικαστήρια, υπήρχαν φυλακές Αβέρωφ. Τις πρόλαβα ναι, ναι. Τις θυμάμαι καλά. Ναι. Μιας και λες για τις Φυλακές, τις θυμάμαι πολύ καλά, γιατί κάποιος γνωστός του πατέρα μου είχε φυλακιστεί. Και εμείς πηγαίναμε, Λουκάρεως λέγεται ο δρόμος που ανεβαίνει, πηγαίναμε από εκεί που ήταν ο πλαϊνός τοίχος των φυλακών με τα παραθυράκια των κελιών και μίλαγε δυνατά ο πατέρας μου με αυτόν που ήταν σε ένα κελί, για να τον ακούσει».* Είναι γεγονός πως οι κάτοικοι των προσφυγικών πολυκατοικιών είχαν μια ιδιαίτερη σύνδεση με τις Φυλακές Αβέρωφ από την αρχή που δημιουργήθηκαν οι προσφυγικοί συνοικισμοί, λόγω της γειτνίασης με αυτές. Σε πολλές προφορικές μαρτυρίες τονίζεται η σχέση που είχε αναπτυχθεί μεταξύ κρατουμένων και προσφύγων και την επικοινωνία που είχαν μεταξύ τους, μέσα από τα παράθυρα της φυλακής. Όλη αυτή η σχέση αποτελούσε μια συνθήκη αντίστασης, στην απομόνωση των μεν λόγω του εγκλεισμού τους και στον αποκλεισμό των δε, από το κοινωνικό σύνολο επειδή ήταν πρόσφυγες.¹⁹⁴

Ο πληροφορητής 6, κυρίως λόγω ηλικίας, δεν θυμάται κάτι ιδιαίτερο από τις Φυλακές, έχει όμως ενδιαφέρον η απάντησή του, γιατί φανερώνει την λειτουργία τους για εκείνον ως ένα πολύ συγκεκριμένο όριο. *«Ναι βέβαια, τις έχω ακουστά. Ξέρω ότι εκεί ήταν οι Φυλακές Αβέρωφ αλλά δεν τις είχα δει ποτέ. Όχι. Ξέρετε ήταν και μακριά, και τότε εγώ ήμουν μικρό παιδάκι, δεν μας άφηναν να πάμε μέχρι εκεί πέρα».* Ενώ, ο συγκεκριμένος κύριος μένει στο ύψος της Μαυρομιχάλη και πήγαινε σχολείο κοντά στο γήπεδο του Παναθηναϊκού, το συγκρότημα των Φυλακών το «τοποθετεί» αρκετά μακριά από αυτόν και τις περιοχές που μπορούσε να κυκλοφορεί.

¹⁹³ Διαμαντής, 'Η οργάνωση της ζωής στις πολιτικές φυλακές και στους τόπους εξορίας: κοινωνικές και οικονομικές διαστάσεις του πολιτικού εγκλεισμού κατά την περίοδο 1945-1967.', 698.

¹⁹⁴ Στην άκρη των χειλιών το ναι, Ντοκιμαντέρ, 2009, <https://www.youtube.com/watch?v=wec4XIkKCwA>. (Ημ. Πρόσβασης: 12/1/2023).

Το κτήριο των Φυλακών Αβέρωφ ήταν το πρώτο κτήριο που κατασκευάστηκε στην Λεωφόρο Αλεξάνδρας αποτελώντας σημείο αναφοράς για τον δρόμο, το οποίο μάλιστα έδωσε το όνομά του σε μια ολόκληρη γειτονιά. Η αλήθεια είναι, πως αυτό δεν αναδεικνύεται μέσα από τις μνήμες και τις αφηγήσεις των πληροφορητών μας, αν και όλοι το γνώριζαν και το πρόλαβαν σε λειτουργία. Ίσως λόγω της ίδιας της φύσης του κτηρίου, καθώς αποτελεί ένα διακριτό όριο ανάμεσα στους έξω και τους μέσα. Ίσως πάλι, γιατί δεν υπήρξε από μέρους των πληροφορητών μας κάποια άμεση εμπλοκή τους με τις φυλακές, και ας είχαν οι τρεις από αυτούς κάποιον γνωστό κρατούμενο. Πάντως, το σημείο αυτό, ακόμα και ως Δικαστικό Μέγαρο, αποτελεί και αυτό έναν χώρο του ποινικού συστήματος, με το οποίο οι πληροφορητές μας δεν φαίνεται να αισθάνονται καμία σύνδεση, καθώς από τους ελάχιστους που αναφέρθηκε η ύπαρξη του, έγινε στα πλαίσια της αφήγησής τους για τις φυλακές.

4.4.3 Προσφυγικές Πολυκατοικίες

Την δεκαετία 1920-1930, λόγω της Μικρασιατικής καταστροφής και της έλευσης των προσφύγων στην Ελλάδα, μπαίνει σε πρώτη μοίρα η επίλυση της εγκατάστασης των προσφύγων. Η πόλη αρχίζει και επεκτείνεται και δημιουργούνται συνοικισμοί προσφύγων περιφερειακά.¹⁹⁵ Το κράτος βρίσκεται ανέτοιμο να φροντίσει όλον αυτό τον πληθυσμό των προσφύγων και τον πρώτο καιρό απλά τους στοιβάζει σε διάφορα δημόσια κτήρια.¹⁹⁶ Ο σχεδιασμός και η δημιουργία οικισμών και κατοικιών ξεκινάει ένα χρόνο αργότερα, και το βασικό κριτήριο επιλογής του χώρου είναι η απόσταση από τον αστικό ιστό και τις εύπορες γειτονιές.¹⁹⁷

Τις πρώτες κατοικίες τις έφτιαξε το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων σε τέσσερις αρκετά απομακρυσμένες γωνιές της πόλης όπως ήταν η Καισαριανή και ο Βύρωνας, η Νέα Ιωνία και η Κοκκινιά. Η επιλογή των σημείων δεν ήταν τυχαία καθώς η λογική για την στέγαση των προσφύγων στηριζόταν στον διαχωρισμό τους από τους γηγενείς, την απομόνωσή τους

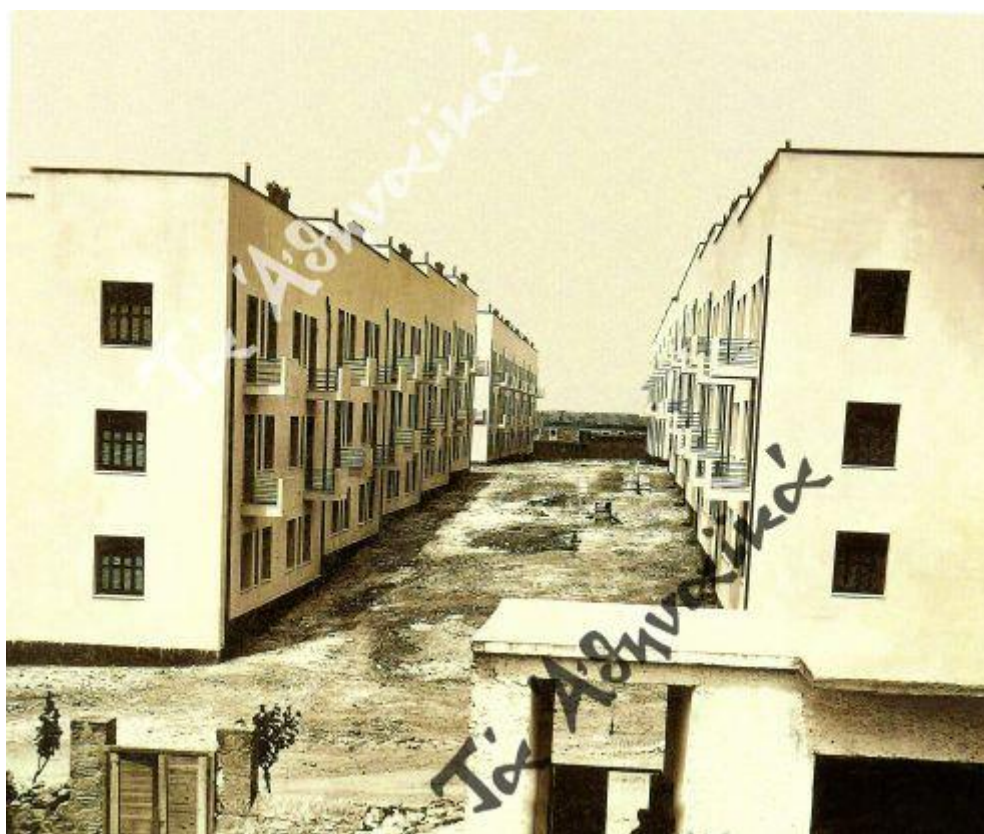
¹⁹⁵ Αρτεμης Σκουμπουρδή, *Αθήνα, μια πόλη μαγική* (Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, 2004), 78.

¹⁹⁶ Μενέλαος Χαραλαμπίδης, 'Πρόσφυγες στη μεσοπολεμική Αθήνα: Η άφιξη και η αντίδραση των γηγενών.', *TVXS*, Σεπτέμβριος 2013, <https://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/prosfyges-sti-metapolemiki-athina-i-afiksi-kai-i-antidras-ton-gigenon> (Ημ. Πρόσβασης: 5/1/2023).

¹⁹⁷ Ντινιάκος, 'Αστικός χώρος και ιστορική μνήμη: τα 'Προσφυγικά' της Λεωφόρου Αλεξάνδρας.', 49.

τόσο σε κοινωνικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο αλλά και την γειτνίαση με βιομηχανικές περιοχές με στόχο την εκμετάλλευσή τους από τις βιομηχανίες ως φθηνό εργατικό δυναμικό.¹⁹⁸

Οι ανάγκες στέγασης όμως είναι τόσο αυξημένες που πρόσφυγες εγκαθίστανται σε διάφορους κενούς χώρους στα όρια της πόλης. Τέτοιοι είναι και οι χώροι της Περιβόλας, αριστερά και δεξιά από την Λεωφόρο Αλεξάνδρας, στο ύψος του γηπέδου του Παναθηναϊκού.¹⁹⁹ Έτσι δημιουργούνται ο συνοικισμός Κουντουριώτικα και Νέα Ανατολή (εκεί που τώρα είναι το κτήριο της Γ.Α.Δ.Α.), οι οποίοι αποτελούνται κατά βάση, από αυθαίρετα παραπήγματα.²⁰⁰

Εικόνα 15: Λήψη μετά την ολοκλήρωση των πολυκατοικιών.²⁰¹

¹⁹⁸ Μπίτα Γκέρτα, 'Προσφυγικές περιοχές της Αθήνας και του Πειραιά-Χωροθέτησή τους-Προτάσεις Ανάπλασης: Οι περιοχές του Περάματος και της Νέας Ιωνίας,' (Διπλωματική Εργασία, Αθήνα, Ανώτατο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Πειραιά, 2011), 32–34.

¹⁹⁹ Παραδείσης, *Αμπελόκηποι*, 27.

²⁰⁰ Ντινιακός, 'Αστικός χώρος και ιστορική μνήμη: τα 'Προσφυγικά' της Λεωφόρου Αλεξάνδρας,' 50.

²⁰¹ Ελευθέριος Γ. Σκιαδάς, 'Οι προσφυγικές πολυκατοικίες της λεωφόρου Αλεξάνδρας', *Τα Αθηναϊκά*, 2 Φεβρουάριος 2019, τμ. Αρχιτεκτονική, <https://www.taathinaika.gr/oi-prosfygikes-polykatoikies-tis-leoforou-aleksandras/> (Ημ. Πρόσβασης: 12/1/2023).

Το 1933 ξεκινούν οι εργασίες για τις οκτώ πολυκατοικίες της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, οι οποίες παραδίδονται 3 χρόνια αργότερα, οι οποίες αποτέλεσαν το πρώτο εγχείρημα κοινωνικής κατοικίας από πλευρά του κράτους. Σε αυτές έμειναν οικογένειες προσφύγων που κατοικούσαν στον Πολύγωνο, και πήραν τα διαμερίσματα με πολύ ευνοϊκούς όρους, μετά από κλήρωση.²⁰² Τα σχέδια των πολυκατοικιών ανήκουν στους αρχιτέκτονες Δημήτρη Κυριακό και Κίμων Λάσκαρη, και είναι επηρεασμένα από το μοντερνιστικό κίνημα και συγκεκριμένα από το ρεύμα του «Bauhaus».²⁰³ Το σύμπλεγμα των πολυκατοικιών αποτελείται από οκτώ εξωτερικά ίδιες παραλληλεπίπεδες πολυκατοικίες, με πολύ απλές αρχιτεκτονικές γραμμές. Διαθέτουν μικρά μπαλκόνια και στις δύο όψεις τους και η θέση τους είναι τέτοια ώστε να εκμεταλλεύονται τον φυσικό φωτισμό και τον αέρα.²⁰⁴ Οι τέσσερις πρώτες πολυκατοικίες διαθέτουν δύο δωμάτια, κουζίνα και μπάνιο, ενώ οι άλλες έχουν ένα δωμάτιο, κουζίνα και τουαλέτα. Κάθε μπλοκ πολυκατοικιών έχει 3 ορόφους. Στην ταρατσα ήταν τοποθετημένο το πλυσταριό που άνηκε σε τρία διαμερίσματα και το κλιμακοστάσιο είναι για έξι διαμερίσματα. Όλα μαζί είναι 228 διαμερίσματα των 50τ.μ. περίπου και διέθεταν ηλεκτρικό και νερό²⁰⁵, πράγμα σπάνιο για την εποχή αφού το πρόβλημα της ύδρευσης και του ηλεκτρισμού δεν είχε λυθεί πλήρως ακόμα στην πόλη.²⁰⁶

Τα διαμερίσματα ήταν μικρά για την άνετη διαμονή των (συνήθως) πολυμελών οικογενειών, οπότε με την πάροδο του χρόνου έγιναν και οι «απαραίτητες» τροποποιήσεις, από τους ίδιους του διαμένοντες, για μεγαλύτερη άνεση. Εκτός από τον λιγοστό χώρο, οι πρόσφυγες έπρεπε να συνηθίσουν και τον νέο πρότυπα κατοίκησης μιας πολυκατοικίας, κάτι αρκετά πρωτόγνωρο όχι μόνο για αυτούς αλλά γενικά για τους κατοίκους της Αθήνας.²⁰⁷

Οι προσφυγικές πολυκατοικίες της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, υπήρξαν πεδίο μαχών, κυριολεκτικά και μεταφορικά, μέσα σε όλα αυτά τα χρόνια της ύπαρξής τους. Την περίοδο των Δεκεμβριανών, δόθηκαν σκληρές μάχες στον χώρο αυτό, και τα σημάδια στους τοίχους

²⁰² Κατερίνα Πρωτονοταρίου, 'Τα προσφυγικά της Λεωφόρου Αλεξάνδρας', *ηλεκτρονικό περιοδικό Artic*, Απρίλιος 2021, <https://artic.gr/prosfygika-alexandras/> (Ημ. Πρόσβασης: 31/12/2022).

²⁰³ Myrto Klimi, 'The housing rehabilitation of the 1922 Asia Minor refugees in Athens and Piraeus.' (Master thesis, Netherlands, Delft University of Technology, 2022), 28.

²⁰⁴ Klimi, 29.

²⁰⁵ Klimi, 30.

²⁰⁶ Σκουμπουρδή, *Αθήνα, μια πόλη μαγική*, 78.

²⁰⁷ *Στην άκρη των χειλιών το ναι*, Ντοκιμαντέρ, 2009, <https://www.youtube.com/watch?v=wec4XIkKCwA> (Ημ. Πρόσβασης: 1/1/2023).

από τις σφαίρες είναι εμφανή. Από την χούντα και μετά, έγιναν πεδίο σύγκρουσης συμφερόντων και βρίσκονται στην επικαιρότητα μέχρι και σήμερα. Το 1967, αποφασίζετε η κατεδάφισή τους με σκοπό την ανέγερση του Δικαστικού Μεγάρου, χωρίς όμως να υλοποιείται αυτή η απόφαση. Πολλοί από τους κατοίκους των προσφυγικών εγκαταλείπουν τα διαμερίσματά τους και όσοι μένουν δεν ασχολούνται με την συντήρησή τους λόγω της αβέβαιης αυτής κατάστασης. Το 2000, στο πλαίσιο του παραληρήματος των Ολυμπιακών Αγώνων, απειλούνται πάλι με κατεδάφιση τα προσφυγικά για να φτιαχτεί στη θέση τους πάρκο αναψυχής. Η Κτηματική Εταιρεία Δημοσίου αγοράζει πάνω από τα μισά διαμερίσματα του συγκροτήματος. Οι ιδιοκτήτες, προσπαθώντας να αποτρέψουν αυτή την απόφαση, οργανώνονται, απευθύνονται σε διάφορους φορείς που στηρίζουν τον αγώνα τους και καταφεύγουν στο ΣτΕ, το οποίο εννιά χρόνια αργότερα τις αναγνωρίζει στο σύνολό τους μνημείο αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και της χαρακτηρίζει διατηρητέες.²⁰⁸ Το 2003, τα διαμερίσματα που ανήκουν στο δημόσιο γίνονται μία από τις μεγαλύτερες καταλήψεις στέγης των Βαλκανίων.²⁰⁹

Η εικόνα των προσφυγικών πολυκατοικιών που αναδεικνύεται μέσα από τις προφορικές μαρτυρίες δεν είναι μία και ενιαία. Υπάρχουν πολλές διαφοροποιήσεις και αυτό κυρίως έχει να κάνει με την προσφυγική ταυτότητα. Η μη ύπαρξη προσωπικής βιωμένης εμπειρίας και η εικόνα εγκατάλειψης που δείχνουν τα προσφυγικά τα τελευταία αρκετά χρόνια, είναι νομίζουμε ένας από τους βασικούς παράγοντες που οι περισσότεροι πληροφορητές μας μιλούν με μια κάποια αδιαφορία για αυτά. Εμμένουν αρκετά στη σύγκριση του παρελθόντος με το σήμερα με τους περισσότερους να καταλήγουν στο εύκολο συμπέρασμα της κατεδάφισής τους. Άλλοι πάλι πληροφορητές, ειδικά αυτοί που μένουν πιο χαμηλά στην Λεωφόρο Αλεξάνδρας, δεν αναφέρονται καθόλου σε αυτές, σαν να μην γνωρίζουν καν την ύπαρξή τους.

«Προχωρώντας επάνω, ήταν όλα εκείνα (σ.σ. τα προσφυγικά), που σαν πρεστιζ δεν ήθελαν να τα έχουν, και ακόμα και σήμερα δεν τα θέλουν. Λένε θα τα γκρεμίσουν και θα τα κάνουν για τους συγγενείς των αρρώστων. Εεε πιο καλά. Τα προσφυγικά ήταν από τους ανθρώπους που ήρθαν απ' έξω. Ήταν γεμάτο πρόσφυγες τότε. Στη αρχή τα είχαν πολύ ωραία, αλλά μετά.... άρχισαν να φεύγουνε και μπαίνανε ότι θέλεις μέσα. Τα είχαν καθαρά τότε όμως, και

²⁰⁸ Πρωτονοταρίου, 'Τα προσφυγικά της Λεωφόρου Αλεξάνδρας'.

²⁰⁹ Πρωτονοταρίου.

βαμμένα ωραία, λουλούδια τα μπαλκόνια, κήπους, χαλιά κάτω, πράγματα. Ε, βέβαια, αυτοί κάνουν σπουδαία πράγματα που ήρθαν από την Σμύρνη. Άλλαξαν την Ελλάδα, εε βέβαια, την άλλαξαν. Πως; Είχαμε επαφή μαζί τους, πως...πως, μόνο με τους βαθιά μέσα δεν, ήσαν νοικοκυραίοι άνθρωποι αλλά αλλιώτικοι. Αυτοί ήσαν καλά, οι από 'κει ήταν πρόσφυγες φτωχοί (σ.σ. εννοεί τους πρόσφυγες στα Κουντουριώτικα ή στην Νέα Ανατολή) αλλά αυτοί εκεί ήσαν πιο καλά». (πληροφορήτρια 2)

«Τα προσφυγικά, βεβαίως, απέναντι από το γήπεδο. Ήταν δράμα εκείνα τα προσφυγικά. Μέναν πολλοί εκεί. Όλο τρύπες, τρύπες, ήταν...τα είχαν χτυπήσει οι αντάρτες αυτά, οι αντάρτες τα 'κάναν τα χτυπήματα, οι αντάρτες». (πληροφορητής 3)

«Να σου πω κοπέλα μου, τα προσφυγικά. Ήρθαν οι άνθρωποι πριν 100 χρόνια, με την ταλαιπωρία τους με την φτώχεια τους. Τους στοιβάζαν εκεί μέσα, γιατί δεν υπήρχαν και άλλες λύσεις τότε έτσι; Τι θυμίζει πια όλο αυτό; Πέρασα χτες από κει. Όλη η παραβατικότητα εκεί μέσα να πούμε. Αυτό το πράγμα έπρεπε να το 'χουν ξεκαθαρίσει. Να το κάνουν κάτι άλλο. Να το κάνουν ένα πάρκο, δεν ξέρω ότι θέλουν να το κάνουν. Αλλά τι θυμίζει πια όλο αυτό; Σε ποιον;» (πληροφορητής 4)

Από τις μαρτυρίες αυτές, είναι αρκετά ξεκάθαρο, πως όλες οι μνήμες που υπάρχουν από τις προσφυγικές πολυκατοικίες είναι εξωτερικές και από απόσταση. Χωρίς να δηλώνεται εχθρότητα, καταδεικνύεται αυτή η αίσθηση της διαφορετικότητας και της ανάγκης διαχωρισμού τους από το προσφυγικό πληθυσμό. Ταυτόχρονα, γίνεται προσπάθεια ανάδειξης της διαφοροποίησης της ίδια της ομάδας των προσφύγων. Οι ευκατάστατοι από την μία πλευρά, με τα νοικοκυρεμένα σπίτια και τις αυλές και οι φτωχοί από την άλλη που έμεναν σε τρώγλες και χαμόσπιτα. Ωστόσο, οι προσφυγικές πολυκατοικίες αλλά και οι γύρω συνοικισμοί, χωρίς απαραίτητα να αποτελούσαν τοπόσημο της περιοχής από παλιά, είναι ένα μέρος της Λεωφόρου Αλεξάνδρας γνωστό και πλήρως εντυπωμένο στην μνήμη των κατοίκων των γύρω περιοχών, όχι μόνο τα κτήρια καθαυτά αλλά και οι ίδιοι οι πρόσφυγες ως κοινωνική ομάδα.

Μια διαφορετική σαφώς γνώμη και εικόνα μας δίνει ο πληροφορητής που μεγάλωσε και συνεχίζει και μένει σε αυτά. Για αυτόν, ο χώρος των προσφυγικών πολυκατοικιών αποτελεί πρώτα και κύρια, την γειτονιά του. Εξ' αιτίας όμως της προσωπικής του εμπλοκής σε όλους τους αγώνες που είχαν γίνει για την διατήρηση των προσφυγικών, ο ίδιος πια τις

αναδεικνύει και ως τοπόσημο για την περιοχή. «Εγώ εδώ γεννήθηκα το 55' και έμεινα μέχρι 7 ετών. Μετά ξαναήρθα το 83' όταν τέλειωσα την αρχιτεκτονική στη Θεσσαλονίκη και γύρισα πίσω. Τότε που είχαν αλλάξει εντελώς τα πράγματα. Η γειτονιά αυτή, και πριν γεννηθώ εγώ ήταν μια ψιλοερημιά. Ένιωθες ότι ήσουν στην άκρη ενός χωριού.... Ήταν όλα χωματόδρομοι εδώ. Αλάνες και χωματόδρομοι, όλος ο χώρος εδώ και τα δεκατεσεράμιση στρέμματα. Εγώ όταν μεγάλωσα συνειδητοποίησα τη λέξη προσφυγικά, την έννοια του. Ήξερα ότι ζούσα σε μια γειτονιά με παρεμφερή κτήρια, σχεδόν ίδια και ήταν πολλοί γνωστοί μου εκεί μέσα και άρα είχα μια ασφάλεια να παίζω, να μην χαθώ ας πούμε. Όλα τα κτήρια ήταν βαμμένα μια ελαφριά ώχρα και στο κάτω μέρος μια φάσα κεραμιδί. Ήταν λίγο σαν ίδρυμα φυλακής (γελάει). Τώρα είναι τοπόσημο τα προσφυγικά, ναι. Θεωρούμαστε βέβαια η ντροπή της πόλης, για την οποία καμία κυβέρνηση, πλην της προηγούμενης του ΣΥΡΙΖΑ δηλαδή, δεν έκανε τίποτα και δεν κάνει δηλαδή. Πιστεύω ότι είναι σκοπός τους η απαξίωση τους».

Οι προσφυγικές πολυκατοικίες της Λεωφόρου Αλεξάνδρας είναι αρκετά δύσκολο να ενταχθούν σε μία συγκεκριμένη κατηγορία και αυτό είναι φανερό και από τις αφηγήσεις των πληροφορητών μας. Για όλους όσους έμεναν και μένουν σε αυτήν την τεράστια έκταση με τα πανομοιότυπα σπίτια, αποτελεί γειτονιά. Μια γειτονιά με όλα τα τυπικά χαρακτηριστικά της αλλά και με πολλές ιδιαιτερότητες, καθώς απαρτίζεται από ανθρώπους που μοιράζονται κοινά βιώματα και μια κοινή ταυτότητα, αυτή του πρόσφυγα. Για τους ανθρώπους που κατοικούσαν στις γύρω περιοχές και δεν είχαν άμεση σχέση με τον προσφυγικό πληθυσμό είναι τόσο γειτονιά όσο και όριο. Είναι μια περιοχή μέσα σε συγκεκριμένα και διακριτά πλαίσια, η οποία κατοικούνταν και συνεχίζει να κατοικείται μέχρι και σήμερα από συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων, την οποία ξεχωρίζουν και διαχωρίζουν από τους εαυτούς τους, σαν κάτι άλλο, όχι απαραίτητα με αρνητική προδιάθεση αλλά σίγουρα σαν κάτι ξένο. Ταυτόχρονα όμως, οι προσφυγικές πολυκατοικίες αποτελούν και ως ενιαίο συγκρότημα, τοπόσημο για την περιοχή. Εκτός από μνημείο αρχιτεκτονικής κληρονομιάς αποτελεί και σημείο διεκδίκησης και αγώνα πολλών συλλογικοτήτων και φορέων και αυτό είναι κάτι που τις χαρακτηρίζει, τόσο τις πολυκατοικίες καθαυτές, όσο και όλη την περιοχή στην οποία βρίσκονται.

Εικόνα 16: Προσφυγικές πολυκατοικίες Λεωφόρου Αλεξάνδρας.²¹⁰

²¹⁰ Γιώργος Λιάλιος, ‘Διαμάχη για τα προσφυγικά της Αλεξάνδρας’, *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 6 Φεβρουάριος 2020, τμ. Κοινωνία, <https://www.kathimerini.gr/society/1063620/diamachi-gia-ta-prosfygika-tis-alexandras/> (Ημ. Πρόσβασης: 8/2/2023).

5. Συμπεράσματα

Ο τρόπος με τον οποίο ενεργοποιούμε την μνήμη μας και θυμόμαστε μοιάζει αρκετά με τον τρόπο που κινούμαστε μέσα στην πόλη. Αναζητούμε συγκεκριμένα σημεία και ίχνη, που μπορούν εύκολα να ξεχωρίσουν ώστε να μας οδηγήσουν κάπου αλλού. Η μνήμη των ανθρώπων, είτε συλλογικά είτε ατομικά, εξαρτάται και διαμορφώνεται από την αλληλεπίδραση τους με τον χώρο. Πρόκειται για μια δυναμική διαδικασία καθώς μέσω της μνήμης ο χώρος γίνεται αντιληπτός και αποκτά νόημα. Όλοι μας, ομαδικά ή ατομικά, ορίζουμε σημεία ή και ολόκληρους τόπους αναφοράς στους οποίους υπάρχουν ή τοποθετούμε εμείς αναγνωρίσιμα στοιχεία που τους προσδίδουμε κάποια κοινωνική αξία.²¹¹

Δεν αναγνωρίζουμε, όμως, όλοι τα ίδια στοιχεία. Ανάλογα με τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε το περιβάλλον μας, τις εμπειρίες και τις προθέσεις μας, τα ίχνη που αναγνωρίζουμε και ξεχωρίζουμε, διαφέρουν από άλλους ανθρώπους. Δεν παρατηρούμε, δεν προσέχουμε και δεν βιώνουμε όλοι, την πόλη με τον ίδιο τρόπο, έτσι συγκροτείται και ανακαλείται στη μνήμη μας μια διαφορετική της εικόνα κάθε φορά. Αυτό μπορεί να γίνει κατανοητό και μέσα από τις προφορικές αφηγήσεις των έξι πληροφορητών μας για την Λεωφόρο Αλεξάνδρας. Σε αρκετά σημεία, η ταξινόμηση μας, συγκλίνει με αυτή των πληροφορητών μας, για την εικόνα της λεωφόρου, υπάρχουν όμως και μέρη που παρατηρούμε μεγάλες διαφορές.

Στις κατηγορίες εκείνες, που είναι πιο συγκεκριμένες και δεν μπορούν να επηρεαστούν πολύ εύκολα από υποκειμενικές αντιλήψεις, δεν παρατηρούμε, μεγάλες αποκλίσεις, ούτε με την δική μας τεκμηρίωση ούτε όμως και μεταξύ των αφηγήσεων των πληροφορητών. Πιο συγκεκριμένα, στις γειτονιές της Αλεξάνδρας και στις διαδρομές της, ο καθένας πληροφορητής, αναφέρεται λίγο ως πολύ με τον ίδιο τρόπο. Μικρές διαφορές στις αφηγήσεις για αυτές τις δύο κατηγορίες υπάρχουν, κυρίως όμως στην προσοχή και στην έμφαση που δίνει ο καθένας τους σε αυτά που αναφέρουν. Σημαντικό ρόλο εδώ, παίζει, αρχικά η ακριβής τοποθεσία της κατοικίας του καθενός, γιατί με βάση αυτή ανακαλούν στην μνήμη τους τις γειτονιές και τις διαδρομές τους, οπότε και προκύπτει άλλη προτεραιοποίηση στις αναφορές τους. Επιπρόσθετα, ο λόγος για τον οποίο

²¹¹ Ζωή Βασιλοκωνσταντάκη, 'Η αντίληψη της πόλης. Ο Rossi, ο Venturi, ο Lynch, και το Ηράκλειο Κρήτης.' (Διπλωματική Εργασία, Κρήτη, Πολυτεχνείο Κρήτης, 2016), 59.

χρησιμοποιούσαν την λεωφόρο Αλεξάνδρας και η συχνότητα, είναι στοιχεία που επηρεάζουν την αφήγηση ως προς τις μικρές καθημερινές λεπτομέρειες κυρίως. Οι πληροφορητές που χρησιμοποιούσαν καθημερινά την Αλεξάνδρας για να πάνε στην δουλειά τους, αφηγούνται με μεγαλύτερη ακρίβεια και λεπτομέρεια στοιχεία των γειτονιών και του δρόμου και θυμούνται πιο έντονα, τις αλλαγές που συντελέστηκαν μέσα στα χρόνια.

Στην κατηγορία των κόμβων οι αφηγήσεις των πληροφορητών μας έχουν κάποιες διαφοροποιήσεις. Αρχικά, όλοι αναφέρονται στα μέρη εκείνα ή στα μαγαζιά που ήταν αρκετά κοντά τους ή οι ίδιοι ήταν θαμώνες τους. Ο καθένας από αυτούς, ανάλογα με τα ενδιαφέροντά του, τον τρόπο διασκέδασής του και την οικονομική του κατάσταση, εστιάζει και αναφέρεται κυρίως σε κάποιο κέντρο ή μαγαζί. Συμφωνούν όλοι και θυμούνται την πληθώρα των κινηματογράφων της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, αλλά οι μικρότεροι σε ηλικία είναι αυτοί τους αναδεικνύουν ως σήμα κατατεθέν του δρόμου και οι αφηγήσεις τους είναι αρκετά πιο λεπτομερείς. Όλοι ανεξαιρέτως, αναφέρονται στο ζαχαροπλαστείο «Σόνια», που το αναγνωρίζουν ως τοπόσημο για την γειτονιά τους και την ευρύτερη περιοχή, ασχέτως αν ορισμένοι δεν είχαν πάει ποτέ σε αυτό. Στη συγκεκριμένη κατηγορία αυτό που ξεχωρίζει είναι το Πεδίο του Άρεως. Όλοι οι πληροφορητές, ανεξαρτήτως φύλου, ηλικίας, κοινωνικής θέσης και οικονομικής κατάστασης αναφέρονται στο Πεδίο του Άρεως. Όλοι το έχουν συνδυάσει με όμορφες αναμνήσεις από το παρελθόν και μιλούν για αυτό με δέος και συγκίνηση, και για τους περισσότερους λειτουργεί ως τοπόσημο της περιοχής τους.

Κάθε ομάδα και κάθε άνθρωπος χωριστά, αναγνωρίζει και αντιλαμβάνεται διαφορετικά σημεία μέσα στην πόλη ως «σημαντικά» ίχνη και στοιχεία. Αυτό εξαρτάται, πέρα από το φύλο, την ηλικία, την ταυτότητα και την ιδεολογία του κάθε ατόμου, από τις ανάγκες και τις επιταγές της κάθε εποχής. Ως εκ τούτου, στο κομμάτι, που παρατηρούμε τις περισσότερες διαφοροποιήσεις και μεταξύ των πληροφορητών αλλά και με την δική μας κατηγοριοποίηση, είναι αυτό με τα τοπόσημα. Παράλληλα με την Σόνια και το Πεδίο του Άρεως, αυτό που αναδεικνύεται από όλους επίσης ως τοπόσημο, για ολόκληρη την Λεωφόρο Αλεξάνδρας, είναι το γήπεδο του Παναθηναϊκού. Αντιθέτως, το κτήριο των Φυλακών Αβέρωφ και οι προσφυγικές πολυκατοικίες, παρατηρούμε ότι οι περισσότεροι πληροφορητές μας τα αντιλαμβάνονται πρωτίστως και κυρίως ως όρια. Η αλήθεια είναι, πως η ίδια η φύση των κτηρίων αυτών, τα καθιστά να λειτουργούν ως όριο για τους «έξω»

ως προς αυτούς που είναι «μέσα». Στις φυλακές ο διαχωρισμός είναι αρκετά πιο ξεκάθαρος, καθώς έχουμε να κάνουμε με ένα κτήριο, με σαφώς αρνητικό πρόσημο, το οποίο διαχωρίζει τον κόσμο από τους κρατούμενους/φυλακισμένους. Ενώ, για τις προσφυγικές πολυκατοικίες, το όριο δεν μπαίνει ξεκάθαρα με τον ίδιο τρόπο, αλλά είναι φανερό, πως όλοι οι πληροφορητές, εκτός εκείνου που διαμένει σε αυτές, τις αντιλαμβάνονται ως κάτι διαφορετικό και ξέχωρο από τους ίδιους, με το οποίο δεν έχουν καμία επαφή.

Συμπερασματικά, η εικόνα της Λεωφόρου Αλεξάνδρας που δημιουργείται μέσα από τις αφηγήσεις αυτές δεν είναι μία και μοναδική, ούτε ενιαία. Στην ουσία ο κάθε πληροφορητής μας παρουσιάζει μια δική του εκδοχή της εικόνας της Λεωφόρου με βάση τα προσωπικά του βιώματα, τον χαρακτήρα του, την ιδεολογία του, την ηλικία, το φύλο και την οικονομική του κατάσταση. Μέσα από αυτή τη διαδικασία, μπορούμε να αντιληφθούμε, πέρα από την ιστορία ενός δρόμου και την ιστορία των ανθρώπων του, τις κοινωνικές σχέσεις και μεταβολές, τις συλλογικές ταυτότητες που προσδιορίζονται μέσα από τον συγκεκριμένο τόπο, τις ταξικές ή και έμφυλες διαφοροποιήσεις.

Μέσα από τις αφηγήσεις των κατοίκων, αντιλαμβανόμαστε τις πολλές και διαφορετικές όψεις και λειτουργίες της Λεωφόρου Αλεξάνδρας. Παρατηρούμε ότι κάποιιοι την έχουν στο μυαλό τους ως πέρασμα και διαδρομή για κάπου αλλού, για τους περισσότερους όμως λειτουργούσε και σαν ένα απροσπέλαστο όριο που τους περιόριζε στην πλευρά και την θέση τους και τους διαχώριζε ή και ξεχώριζε από τους άλλους, τους όποιους άλλους. Μπορούμε να δούμε πως ο καθένας την έχει χαρακτηρίσει και νοηματοδοτήσει στη μνήμη του με κάποιο συγκεκριμένο χαρακτηριστικό της γνώρισμα ή με πολλά ταυτόχρονα. Η Λεωφόρος του γηπέδου για αρκετούς, η λεωφόρος των σινεμά για άλλους. Ο δρόμος των προσφυγικών ή ο δρόμος των δικαστηρίων; Η Λεωφόρος του Πεδίου και του Άλσους ή η Λεωφόρος των μαρμαράδικων και των πολυκατοικιών; Ή μήπως όλα αυτά μαζί; Είναι πολλές και διαφορετικές οι εικόνες της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, που συγκροτούνται στη μνήμη των ανθρώπων που την κατοίκησαν. Τι είναι όμως η Αλεξάνδρας σήμερα; Είναι όλες αυτές οι μνήμες μαζί και ακόμα τόσες που θα προκύψουν – και προκύπτουν καθημερινά- από τους ανθρώπους που θα την κατοικήσουν και θα την περιδιαβούν. Είναι όλες αυτές οι ιστορίες που μας αφηγήθηκαν και όλες αυτές οι ιστορίες που περιμένουν να αφηγηθούν οι άνθρωποι που θα την διαβούν ή θα την κατοικήσουν στο μέλλον.

Βιβλιογραφία

Αηδόνη, Ελένη. 'Ήχος και αστικός χώρος. Ο ρόλος του ακουστικού σχεδιασμού στην ανάδειξη της συλλογικής μνήμης.' Διπλωματική Εργασία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2019.

Αναστασιάδης, Τάσος, Λένα Κόρμα, και Μανόλης Κορρές. *Με το βλέμμα της Στρατιάς της Ανατολής. Αθήνα 1917. Γαλλική Σχολή Αθηνών*. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, 2017.

Ασημακόπουλος, Μ., και Μετάφας Π. 'Οι ελληνικές φυλακές τον 19ο και στις αρχές του 20ου αιώνα. Τα κτίρια και οι μηχανικοί τους.' *Τεχνικά Χρονικά*, Απρίλιος 2008.

Βασιλοκωνσταντάκη, Ζωή. 'Η αντίληψη της πόλης. Ο Rossi, ο Venturi, ο Lynch, και το Ηράκλειο Κρήτης.' Διπλωματική Εργασία, Πολυτεχνείο Κρήτης, 2016.

Γιαννιτσιώτης, Γιάννης. 'Ο Άρης Βελουχιώτης επιστρέφει στη Λαμία. Διαμάχες γύρω από έναν μνημονικό τόπο.' Στο *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού.*, στον συλλ. τόμο Κώστας Γιαννόπουλος και Γιάννης Γιαννιτσιώτης. Αθήνα: Έκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2010.

Γιοχάλας, Θανάσης, και Τόνια Καφετζάκη. *ΑΘΗΝΑ Ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την Ιστορία και τη Λογοτεχνία*. Αθήνα: Εστία, 2012.

Γκέρτα, Μπίτα. 'Προσφυγικές περιοχές της Αθήνας και του Πειραιά-Χωροθέτησή τους- Προτάσεις Ανάπλασης: Οι περιοχές του Περάματος και της Νέας Ιωνίας.' Διπλωματική Εργασία, Ανώτατο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Πειραιά, 2011.

Δεληβοριά, Αγγελική Α., και Ευσταθία Ι. Μαγιάτη. 'Καταγραφή προβλημάτων και αξιοποίηση-μέσω ήπιων επεμβάσεων- του μεγαλύτερου πνεύμονα πρασίνου της Αθήνας, του Πεδίου του Άρεως ή Πολυγώνου.' Πτυχιακή Εργασία, Ανώτατο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Πειραιά, 2009.

Διαμαντής, Θεόφιλος. 'Η οργάνωση της ζωής στις πολιτικές φυλακές και στους τόπους εξορίας: κοινωνικές και οικονομικές διαστάσεις του πολιτικού εγκλεισμού κατά την περίοδο 1945-1967.' Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2019.

'ΕΛΛΑΣ ΜΕ ΑΡΙΘΜΟΥΣ'. Αθήνα: Ελληνική Στατιστική Αρχή, 2022.

Θεοδώρου, Βασιλική, και Δέσποινα Καρακατσάνη. *‘Υγιεινής παραγγέλματα’: ιατρική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα.* Αθήνα: Εκδόσεις Διόνικος, 2010.

Ιγγλεζάκη, Κατερίνα, και Αγγελική Μίχα. *‘Δωμάτια της πόλης: Προσεγγίζοντας τη νέα αστικότητα.’* Ερευνητική Εργασία, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 2018.

Ιωάννου, Γιώργος. *Η Αθήνα μέσα από καρτ ποστάλ του παρελθόντος.* Αθήνα: Ι.ΣΙΔΕΡΗΣ, 2001.

Καιροφύλλας, Γιάννης. *Αναμνήσεις ενός Αθηναίου.* Αθήνα: Καστανιώτης, 2014.

Καιροφύλλας, Γιάννης. *Η Αθήνα στον Όθωνα τα χρόνια.* Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 2011.

Καλλιμογιάννη, Ιωάννα. *‘The body of the city’ Photographic capturing of historic buildings and monuments impacted by the German military occupation and the December 1944 events in Greece.’* Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής, 2020.

Καρύδης, Δημήτρης Ν. *Το Δίπτυχο της Αθήνας.* Αθήνα: Παπασωτηρίου, 2015.

Καφάογλου, Ηλίας. *Ελληνική Αυτοκίνηση: Άνθρωποι, δρόμοι, οχήματα, αγώνες. 1900-1940.* Αθήνα: Ύψιλον/Βιβλία, 2013.

Κοτζαμάνης, Β., και Ε. Ανδρουλάκη. *‘Οι δημογραφικές εξελίξεις στην νεότερη Ελλάδα (1830-2007)’.* Paper παρουσιάστηκε στο Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Θεσσαλία, 2009.

Λαμπροπούλου, Δήμητρα. *‘Πόλη, μνήμη και προφορική ιστορία.’ Στο Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου., επιμέλεια Ρίκη Βαν Μπουσχότεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Δήμητρα Λαμπροπούλου, Μάρλεν Μούλιου, και Ποθητή Χαντζαρούλα.* Αθήνα: Πλέθρον, 2016.

Μάρα-Μιχαλακέα, Δήμητρα. *ΓΥΝΑΙΚΕΙΕΣ ΦΥΛΑΚΕΣ ΑΒΕΡΩΦ. ΑΘΗΝΑ 12-13 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1949. ΕΛΕΓΕΙΑ.* Αθήνα: ΑΓΡΑ, 1995.

Μπενόγλου, Αριστοτέλης, και Ανδρέας Οικονόμου. *ΛΕΩΦΟΡΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ 160. 160*
Άγνωστες ιστορίες για τον Παναθηναϊκό. Αθήνα: belle époque Εκδοτική, 2019.

Μπίρης, Κώστας Η. 'ΑΘΗΝΑΙ: Η σύγχρονος πόλις και τα περίχωρά της'. Στο *ΝΕΟΤΕΡΟΝ*
ΕΓΚΥΚΛΟΠΕΔΙΚΟΝ ΛΕΞΙΚΟΝ ΗΛΙΟΥ. τ. Ζ'. ΕΛΛΑΣ, Π. ΑΘΗΝΑΙ: ΕΚΔΟΣΙΣ ΤΗΣ
ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΚΗΣ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΕΩΣ 'ΗΛΙΟΣ', 1960.

Μπίρης, Κώστας Η. *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20ον αιώνα*. Ε' έκδοση. Αθήνα:
Μέλισσα, 2005.

Μπίρης, Μάνος Γ. *Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική 1875-1925*. Β'. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος
Μέλισσα, 2003.

Ντινιάκος, Ιωάννης. 'Αστικός χώρος και ιστορική μνήμη: τα 'Προσφυγικά' της Λεωφόρου
Αλεξάνδρας.' Διπλωματική Εργασία, Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης, 2007.

Οικονόμου, Ανδρέας. *ΛΕΩΦΟΡΟΣ: Η Ακρόπολη του ελληνικού αθλητισμού και η*
πραγματική της ιστορία. Συλλεκτική Έκδοση. Αθήνα: belle époque Εκδοτική, 2022.

Παπαϊωάννου, Θανάσης. *Ενθύμιον Αθηνών. Η Αθήνα, ο Πειραιάς και τα προάστια στις*
αρχές του αιώνα μας. Αθήνα: Γνώση, 1984.

Παπαϊωάννου, Θανάσης. *Το τραμ το τελευταίο. Μια βόλτα με το τραμ του χτες, στην Αθήνα*
και στα πέριξ. Αθήνα: Ηλιοτρόπιο, 2004.

Παραδείσης, Νικόλαος Κ. *Αμπελόκηποι*. 3η. Αθήνα: Ε.Α.Μ.Ε. 'Ο Μικρός Ρωμηός', 2003.

Πέττας, Δημήτρης. *Δημόσιος Χώρος, Πόλη και Εξουσία*. Αθήνα: Οι Εκδόσεις των
Συναδέλφων, 2018.

Σαρηγιάννης, Γεώργιος Μ. *Αθήνα 1830-2000. Εξέλιξη-Μεταφορά-Πολεοδομία*. Αθήνα:
Εκδόσεις Συμμετρία, 2000.

Σκιαδάς, Ελευθέριος Γ. *Οι Συνοικίες των Αθηνών. Η πρώτη επίσημη διαίρεση*. Αθήνα:
Δήμος Αθηναίων Πολιτισμικός Οργανισμός, 2001.

Σκουμπουρδή, Άρτεμις. *Αθήνα, μια πόλη μαγική*. Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, 2004.

Σκουμπουρδή, Άρτεμις. *Καφενεία της παλιάς Αθήνας*. Αθήνα: Δήμος Αθηναίων Πολιτισμικός Οργανισμός, 2000.

‘Στατιστική Αυτοκινήτων Οχημάτων εν κυκλοφορία κατά την 31/12/1961’. 1. Αθήνα: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, 1962.

Τραυλός, Ιωάννης. *Πολεοδομική Εξέλιξις των Αθηνών*. Αθήνα: Εκδόσεις ΚΑΠΟΝ, 1960.

Τριανταφυλλίδης, Χ. ‘Αβερώφειον (Εφηβείον Αβέρωφ)’. Στο *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Πυρσού*. τ. 1. ΑΘΗΝΑΙ: Εκδοτική Πυρσός, 1939.

Φύσσας, Δημήτρης. *ΤΑ ΣΙΝΕΜΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ 1896-2013. ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΤΟΠΙΟΥ*. Αθήνα: eBooks4Greeks.gr, 2019.

Εφημερίδες

Αθηναϊκή 10/6/1935

Ακρόπολις, 21/6/1915.

Εμπρός, 7/2/1923.

Η Βραδυνή, 23/3/1924.

Το Άστυ, 15/09/1891

Ξένη Βιβλιογραφία

Carmona, Matthew. *Public places urban spaces: the dimensions of urban design*. Third edition. New York: Routledge, 2021.

Church, Andrew, και Simon Penny. ‘Power, Space and the New Stadium: The Example of Arsenal Football Club’. *Sport in Society* 16, τχ. 6 (Αύγουστος 2013): 819–34. <https://doi.org/10.1080/17430437.2013.790888>.

Halbwachs, Maurice. *Η συλλογική μνήμη*. Μετάφραση Τίνα Πλύτα. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 2013.

Hebbert, Michael. 'The Street as Locus of Collective Memory'. *Environment and Planning D: Society and Space* 23, τχ. 4 (Αύγουστος 2005): 581–96. <https://doi.org/10.1068/d55j>.

Jacobs, Jane. *The death and life of great American cities*. Vintage Books ed. New York: Vintage Books, 1992.

Karszenberg, Hans, επιμ. *The city at eye level: lessons for street plinths*. Second and Extended ed. Delft, the Netherlands: Eburon, 2016.

Klimi, Myrto. 'The housing rehabilitation of the 1922 Asia Minor refugees in Athens and Piraeus.' Master thesis, Delft University of Technology, 2022.

Lynch, Kevin. *The Image of the City*. 21st ed. Cambridge (Mass.) London: Mit press, 1992.

Wilson, Janelle Lynn. 'Here and Now, There and Then: Nostalgia as a Time and Space Phenomenon: Here Now, There and Then'. *Symbolic Interaction* 38, τχ. 4 (Νοέμβριος 2015): 478–92. <https://doi.org/10.1002/symb.184>.

Διαδικτυακές πηγές

ΠΑΕ ΠΑΝΑΘΗΝΑΪΚΟΣ. '1971: ΤΟ ΕΠΟΣ ΤΟΥ ΓΟΥΕΜΠΛΕΪ'. Αθλητικό site, χ.χ. <https://www.pao.gr/history/european-history/>.

Αλαβάνου, Ελευθερία. 'Πάρκα του κέντρου, μικρά αλλά μοναδικά.' *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 23 Δεκέμβριος 2020, τμ. ΚΟΙΝΩΝΙΑ. <https://www.kathimerini.gr/society/561205327/parka-toy-kentroy-mikra-alla-monadika/>.

'Αναψυκτήρια: Γκριν Παρκ, Γαρδένια, Άλσος'. *Campus Martius- Πεδίον του Άρεως*, χ.χ. http://cmartius.blogspot.com/2015/03/blog-post_17.html.

'Αρζεντίνα (Λεώφ. Αλεξάνδρας)'. *cinema-hellas*, 15 Μάιος 2012. http://cineanamnisi.blogspot.com/2012/05/blog-post_8824.html.

Βατόπουλος, Νίκος. 'Η επί έτη περιπέτεια της Δικαιοσύνης'. *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*. 16 Ιούλιος 2017, τμ. Πολιτισμός/Βιβλίο. <https://www.kathimerini.gr/culture/books/918440/i-epi-eti-peripeteia-tis-dikaioynis/>.

Βατόπουλος, Νίκος. 'Σπιτάκια σαν παιχνίδια στα παλιά Κουντουριώτικα.' *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*. 20 Ιανουάριος 2020, τμ. ΠΟΛΗ.

Καλλιβρετάκης, Λεωνίδα. 'Η Αθήνα τον 19ο αιώνα: Από επαρχιακή πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πρωτεύουσα του Ελληνικού Βασιλείου'. Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών. Ημερομηνία πρόσβασης 10 Δεκέμβριος 2019. http://www.eie.gr/archaeologia/gr/chapter_more_9.aspx.

Κουλούρη, Χριστίνα. 'Η συλλογική μνήμη των δρόμων'. *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*. 24 Οκτώβριος 2008, τμ. Γνώμες. <https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/i-syllogiki-mnimi-twn-dromwn/>.

Κυριαζής, Δημήτρης. 'Η μεγαλοαστική γοητεία της μικροσκοπικής πλατείας Αιγύπτου'. *LIFO*. 8 Μάρτιος 2017, τμ. Αθήνα. <https://www.lifo.gr/now/athens/i-megalooastiki-goiteia-tis-mikroskopikis-plateias-aigyptoy>.

'Λεωφόρος Αλεξάνδρας 1959. Λήψη από ελικόπτερο για το περιοδικό 'Εικόνες'. *Μεταμορφώσεις της πόλης- όχι μόνο*, 21 Σεπτέμβριος 2016. <https://www.facebook.com/917531414996998/photos/a.937724512977688/1110841098999361/>.

Λιάλιος, Γιώργος. 'Διαμάχη για τα προσφυγικά της Αλεξάνδρας'. *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*. 6 Φεβρουάριος 2020, τμ. Κοινωνία. <https://www.kathimerini.gr/society/1063620/diamachia-ta-prosfygika-tis-alexandras/>.

Λιλιπούλου, Μαρία. 'Δακτύλιος 2021 στην Αθήνα: Ποια αυτοκίνητα μένουν εκτός από 25 Οκτωβρίου'. *ΕΘΝΟΣ*. 18 Οκτώβριος 2021, τμ. Ελλάδα. https://www.ethnos.gr/greece/article/178469/daktylios2021sthnathhnapoiaaytokinhtameno_ynektosapo25oktobrioy.

Μανταίος, Πέτρος. 'Γεύσεις μνήμης στο Τηνιακό'. *Εφημερίδα των Συντακτών*, 3 Φεβρουάριος 2019, τμ. Τρίτη Ματιά. https://www.efsyn.gr/stiles/triti-matia/181876_geyseis-mnimis-sto-tiniako.

Μανταίος, Πέτρος. 'Κουντουριώτικα'. *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 4 Ιούνιος 2017, τμ. Τρίτη Ματιά. https://www.efsyn.gr/stiles/triti-matia/112499_koyntoyriotika.

stasy.gr. 'Μέσα Σταθερής Τροχιάς: Η Ιστορία μας'. Σταθερές Συγκοινωνίες, χ.χ.
<https://stasy.gr/%ce%b5%cf%84%ce%b1%ce%b9%cf%81%ce%b5%ce%af%ce%b1/%ce%b7-%ce%b9%cf%83%cf%84%ce%bf%cf%81%ce%af%ce%b1-%cf%84%cf%89%ce%bd-%ce%bc%ce%ad%cf%83%cf%89%ce%bd-%cf%83%cf%84%ce%b1%ce%b8%ce%b5%cf%81%ce%ae%cf%82-%cf%84%cf%81%ce%bf%cf%87%ce%b9%ce%ac%cf%82/>.

Μπέλλα, Μαριάνθη. 'Πλατεία Αιγύπτου: Μια ιστορική πλατεία με έντονους συμβολισμούς'. *Κριτική Παιδαγωγική*, 27 Σεπτέμβριος 2016.
http://criticeduc.blogspot.com/2016/09/blog-post_27.html.

oasa.gr. 'Οι αστικές συγκοινωνίες της Αθήνας μέσα στον Χρόνο.' Συγκοινωνίες Αθηνών ΟΑΣΑ Α.Ε, χ.χ.
<https://www.oasa.gr/%CE%B5%CF%84%CE%B1%CE%B9%CF%81%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%86%CE%AF%CE%BB/%CE%BF%CE%B9-%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82-%CF%83%CF%85%CE%B3%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%AF%CE%B5%CF%82-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CE%B8%CE%AE%CE%BD%CE%B1%CF%82-%CE%BC%CE%AD/>.

Παρασίδη, Ζωή. 'Το τελευταίο βράδυ στο Τηνιακό'. *popaganda*. 12 Δεκέμβριος 2016, τμ. Αφιερώματα. <https://popaganda.gr/citylife/tiniako/>.

'Πεδίο του Άρεως 1939'. *Μεταμορφώσεις της πόλης- όχι μόνο*, 29 Νοέμβριος 2016.
<https://www.facebook.com/917531414996998/photos/a.937724512977688/1177957195621084/>.

Πρωτονοταρίου, Κατερίνα. 'Τα προσφυγικά της Λεωφόρου Αλεξάνδρας'. *ηλεκτρονικό περιοδικό Artic*, Απρίλιος 2021. <https://artic.gr/prosfigika-alexandras/>.

Σαρηγιάννης, Γεώργιος. 'Αμαλία Κωτσάκη: Η Στέγαση της Δικαιοσύνης'. *greekarchitects.gr*. 12 Ιούνιος 2017, τμ. ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ.
<https://www.greekarchitects.gr/gr/%CE%B2%CE%B9%CE%B2%CE%BB%CE%B9%CE%BF%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%B9%CE%B1%CE%BF%CF%87%CE%B9%CE%AC%CF%82/>.

<https://www.greekarchitects.gr/gr/%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B9%CF%84%CE%B5%CE%BA%CF%84%CE%BF%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%B5%CF%82-%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%B5%CF%82/%CE%B7-%C2%AB%CF%87%CE%B1%CF%81%CF%84%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CE%B8%CE%B7%CE%BD%CE%B1%CF%83%CE%B8-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%84%CE%BF-%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CF%80%CE%BB%CE%B1%CE%AF%CF%83%CE%B9%CE%BF-a-%CE%BC%CE%AD%CF%81%CE%BF%CF%82-id11203>.

Σαρηγιάννης, Γεώργιος Μ. 'Η Χάρτα της Αθήνας και το ιστορικό της πλαίσιο (Α' & Β' Μέρος)'. *greekarchitects.gr*. 12 Δεκέμβριος 2010, τμ. Αρχιτεκτονικές Ματιές. <https://www.greekarchitects.gr/gr/%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B9%CF%84%CE%B5%CE%BA%CF%84%CE%BF%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%B5%CF%82-%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%B5%CF%82/%CE%B7-%C2%AB%CF%87%CE%B1%CF%81%CF%84%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CE%B8%CE%B7%CE%BD%CE%B1%CF%83%CE%B8-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%84%CE%BF-%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CF%80%CE%BB%CE%B1%CE%AF%CF%83%CE%B9%CE%BF-a-%CE%BC%CE%AD%CF%81%CE%BF%CF%82-id3641>.

Σκιαδάς, Ελευθέριος Γ. 'Η θλιμμένη πριγκίπισσα και το τραγικό τέλος της!' Ο Μικρός Ρωμηός, Ηλεκτρονική Εφημερίδα για την Αθήνα του Μουσείου της Πόλεως των Αθηνών, Ίδρυμα Βούρου- Ευταξία. Ημερομηνία πρόσβασης 30 Δεκέμβριος 2022. <https://mikros-romios.gr/h-%CE%B8%CE%BB%CE%B9%CE%BC%CE%BC%CE%AD%CE%BD%CE%B7-%CF%80%CF%81%CE%B9%CE%B3%CE%BA%CE%AF%CF%80%CE%B9%CF%83%CF%83%CE%B1-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%84%CE%BF-%CF%84%CF%81%CE%B1%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CF%84/>.

Σκιαδάς, Ελευθέριος Γ. 'Η ιστορική 'Σόνια' επί της Λεωφόρου Αλεξάνδρας και το καμπαρέ 'Χόλλιγουντ''. Ο Μικρός Ρωμηός, Ηλεκτρονική Εφημερίδα για την Αθήνα του Μουσείου της Πόλεως των Αθηνών, Ίδρυμα Βούρου- Ευταξία, χ.χ. <https://mikros-romios.gr/sonia/>.

Σκιαδάς, Ελευθέριος Γ. 'Οι προσφυγικές πολυκατοικίες της λεωφόρου Αλεξάνδρας'. *Τα Αθηναϊκά*. 2 Φεβρουάριος 2019, τμ. Αρχιτεκτονική. <https://www.taathinaika.gr/oi-prosfygikes-polykatoikies-tis-leoforou-aleksandras/>.

'Σόνια'. *cinema-hellas*, 21 Φεβρουάριος 2019. <http://cineanamnisi.blogspot.com/2019/02/blog-post.html>.

Στην άκρη των χειλιών το ναι. Ντοκιμαντέρ, 2009. <https://www.youtube.com/watch?v=wec4XIkKCwA>.

HUMBA! 'Σύλλογος ή μαγαζί; Γήπεδο ή μπίζνα; Οπαδοί ή πελάτες;', 2022. <https://www.humbazine.gr/index.php/blog/sylogos-i-magazi-gipedo-i-mpizna-opadoi-i-pelates/>.

Συντακτική ομάδα Σαν σήμερα. 'Η ιστορία του αθηναϊκού τραμ'. Ενημερωτικός ιστότοπος. *sansimera.gr*. Ημερομηνία πρόσβασης 30 Δεκέμβριος 2022. <https://www.sansimera.gr/articles/111>.

Σύνταξη ΙΝ. 'Η ιστορία του Τραμ: Από τα ιππύλατα οχήματα του 1882 έως σήμερα.' Ηλεκτρονική εφημερίδα. *in.gr*, 15 Σεπτέμβριος 2020. <https://www.in.gr/2020/10/15/plus/istoria-tou-tram-apo-ta-ippilata-oximata-tou-1882-eos-simera/>.

Σωπασή, Δανάη- Ελευθερία. 'Το ιστορικό Θέατρο Πάρκ στην λεωφόρο Αλεξάνδρας.' *MAXMAG*, 9 Απρίλιος 2021. <https://www.maxmag.gr/theatro/to-istoriko-theatro-park-stin-leoforo-alexandras/>.

Χαραλαμπίδης, Μενέλαος. 'Πρόσφυγες στη μεσοπολεμική Αθήνα: Η άφιξη και η αντίδραση των γηγενών.' *TVXS*, Σεπτέμβριος 2013. <https://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/prosfyges-sti-metapolemiki-athina-i-afiksi-kai-i-antidراس-ton-gigenon>.

LIFOTEAM. 'Λεωφορεία στην Αθήνα του '60. Οι συγκοινωνίες στους κεντρικούς δρόμους μέσα από τρεις παλιές φωτογραφίες.' *LIFO*. 18 Απρίλιος 2017, τμ. RETRONAUT. <https://www.lifo.gr/retronaut/leoforeia-stin-athina-toy-60>.

LIFOTEAM. 'Όταν η Λεωφόρος Αλεξάνδρας ήταν ένας στενός δρόμος με νεόδμητα'. *LIFO*, 11 Φεβρουάριος 2017, τμ. RETRONAUT. <https://www.lifo.gr/retronaut/otan-i-leoforos-alexandras-itan-enas-stenos-dromos-me-neodmita>.

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.